

TEORIA STYLU I JEJ FUNDAMENTY

Автор статті пропонує цілісну й водночас незавершену теорію стилю, яка може стати основою стилістичних досліджень ґрунтуються на моделі наукової теорії, в якій виділяються три рівні (філософський, теоретико-методологічний та емпіричний). На рівні мовної онтології автор виходить із припущення про чотири способи її існування (конкретні мовні дії та їхні текстуальні результати, мовна система, а також індивідуальна і колективна мовна свідомість) і, відповідно, вирізняє стиль конкретного тексту і системний, індивідуальний та колективний стилі. Розвиток концепції стилю в теоретико-методологічній площині вимагає врахування відношень між мовою-стилем-текстом і світом, людиною, соціумом, мисленням і культурою. Ці відношення впливають на висвітлення стильових явищ на емпіричному рівні, де багаті здобутки стилістики можуть інтегруватися завдяки цілісній теорії і холистичному, поряд з аналітико-редукціоністським, характерові сучасної науки.

Ключові слова: способи існування мовної реальності, текст, стиль, (інтеграційний) когнітивний плюралізм, лінгвістичні парадигми, стилістика.

1. Styl jako kategoria tekstu. W bujnie rozwijających się w ostatnim półwieczu różnych orientacjach poststrukturalistycznej lingwistyki humanistycznej (por. paradyMATY: komunikacyjny, kulturowy i kognitywny) poczesne miejsce zajmują zainteresowania tekstem/dyskursem (zob. m. in. Duszak 1998). W rozmaitych naukach o tekście «wyprodukowano» dziesiątki nowych kategorii, a także przejęto wiele kategorii przedstrukturalistycznych i strukturalistycznych, często mniej lub bardziej je modernizując. Narzuca się jednak wrażenie poznawczego chaosu — może łatwiej kreować nowe pojęcia i teorie niż porządkować przestrzeń poznawczą, tj. uzgadniać, przekładać i uwspółmierniać już istniejące oraz budować skalające syntetyczne konstrukty poznawcze, a po drodze wypełniać ujawnione luki.

Wśród tych kategorii tekstowych znajduje się styl — bezpośrednia mowna kategoria, którą doświadczamy jako kategorię ontyczną, lecz mamy kłopoty z jej poznawczym ujęciem jako kategorii epistemicznej. Pojęcie stylu wyłoniło się jeszcze w czasach antycznych. Przez wieki wędrowało między teoriami i dyscyplinami, aspirując do roli silnej (kluczowej) idei. Znalazło się w centrum zrodzonej w XIX w. stylistyki. Jednak polimorfizm pojęcia stylu nie został w niej okiełznany. Rozproszona i sparaliżowana przez własne dzieje stylistyka nie spełniła dotąd pokładanych w niej nadziei. Nowa sytuacja poznawcza w lingwistyce (nowe orientacje i silna tendencja integracyjna) pozwala przywrócić pojęciu stylu — czasami wręcz wyrzucanemu poza naukę — życie. Może więc czas na nową teorię stylu i nową stylologię?

2. Styl jako humanistyczna struktura tekstu. Nie zamierzam tutaj wracać szerzej do przeszłości i dokonywać analitycznego przeglądu różnych koncepcji stylu, choć taki ogłąd z dzisiejszej perspektywy ma sens. Mógłby stanowić źródło inspiracji, odkrywając zapomniane, zagubione ścieżki i rzucając nowe światło na pozornie i powierzchownie znaną wiedzę z przeszłości. Od przeszłości nie można się zupełnie

odciąć. Siła tradycji polega na jej nieuchronności. Posuwamy się do przodu, posługując się tradycją. Teorie rodzą się przede wszystkim z interakcji twórców teorii z tradycją. Pragnę tu zaproponować szkic teorii stylu, kierując się swoim jego widzeniem, które skrótowo wyraża formuła: **styl to humanistyczna struktura tekstu** (zob. Gajda 1982 i 1983). To ujęcie wyrasta z tradycji stylistycznej, odwołującej się zwłaszcza do nowszej stylistyki funkcjonalnej: czeskiej (por. zwłaszcza K. Hausenblas), słowackiej (J. Mistrik i F. Miko) i rosyjskiej (M. Kożyna), a także sięgam do osiągnięć krzepnącej na przełomie lat 70. na 80. XX w. lingwistyki / teorii tekstu.

U podstaw konceptu stylu jako humanistycznej struktury tekstu leży następujące założenia:

- styl łączy się z ludzkim działaniem i jego wytworami, w tym z działalnością komunikacyjną i tekstem;
- każde wydarzenie komunikacyjnojęzykowe jest zanurzone w kontekście interakcyjno-sytuacyjnym (kontekst bliższy) i kulturowym (kontekst dalszy);
- wchodząc w komunikacyjne współdziałanie, ludzie wnoszą w nie swoją świadomość, tj. swoje kreacyjne, niepowtarzalne «ja» oraz społeczne «my» (kontekst mentalny);
- teksty tworzone w wydarzeniach komunikacyjnych stanowią względnie autonomiczną dynamiczną jedność planów treści i wyrażania oraz szeroko pojmowanego kontekstu;
- styl stanowi najwyższą zasadę integrującą tekst, jego emergentną właściwość.

Takiej idei stylu — ogólnej, realistycznej i humanistycznej — pozostaję wierny do dziś. Ma ona charakter programu badawczego. Droga do realizacji tego programu okazuje się trudna. Styl jako «dusza» tekstu stanowi wciąż tajemnicę i stawia opór działaniom poznawczym. Pojęciu styl zarzuca się nie tylko polimorfizm i nieoznaczoność, ale również niedefiniowalność (ponieważ nie da się znaleźć dla niego pojęcia zakresowo nadrzędnego), ograniczoną operacyjność (nie można go dostatecznie zoperacjonalizować — ani jego, ani wielu związanych z nim taksonomii), jak również niewypowiedzalność w języku naukowym jego treści. Nasuwają się tu słowa przestrogi J. W. Goethego «Mój przyjacielu, każda teoria jest szara, Ale zielone — życia drzewo złote».

Reakcje na ten stylistyczny kryzys bywają rozmaite. Nihilizm (jawny lub ukryty) w związku z niedostępnością pojęcia styl przejawia się w jego negacji. Uznaniu realności stylu może towarzyszyć dogmatyzm — bezkrytyczna afirmacja jednej z koncepcji stylu, ekletyzm — sięganie do różnych koncepcji bez wysiłku ich uspołnienienia, czy też rezygnacja z wszelkich uogólnień na rzecz tzw. badań jakościowych, które cechuje empiryczny i lokalny charakter. Możliwe i pożądane byłyby reakcje inne, np. twórcza rekonstrukcja, synteza, wykraczająca poza języki tradycyjnej poetyki, retoryki, stylistyki oraz lingwistyki formalnej albo budowa oryginalnej, nowej teorii stylu. Czy jest/nadchodzi czas odpowiedni do takich działań?

W poznaniu naukowym (i nie tylko naukowym) można mówić o dwu tendencjach: analityczno-redukcyjnej oraz syntetyczno-integrującej (holistycznej). Napięcia między nimi występują w ludzkich umysłach, w poszczególnych dyscyplinach i w całej nauce. W nauce nowożytnej górę wzięła pierwsza z nich, przynosząc oszałamiający postęp poznawczo-technologiczny. Rośnie jednak poczucie zagrożenia, które niesie jednostronność takiego rozwoju. Ujęcie stylu jako humanistycznej struktury tekstu wymaga kooperacji obu tendencji, doceniam tę drugą.

Perspektywa integracyjna otwiera dwie możliwości — integrację formalną (systematyzację) i / lub integrację semantyczną (syntezę). Systematyzacji można dokony-

wać w ramach jednej teorii (rozważa się wówczas powiązania dedukcyjne, co prowadzi do aksjomatyzacji), można ją objąć różne teorie (dokonując logicznej redukcji jednej teorii do drugiej, definicyjnej redukcji pojęć i eksplanacyjnej redukcji twierdzeń), a także można szukać szans interdyscyplinarnej unifikacji logicznej. Natomiast w syntezie chodzi o takie przetworzenie treści różnych koncepcji, aby znieść ich polaryzację i niewspółmierność oraz uzyskać pewien stopień ujednoczenia, który umożliwiłby rozwiązanie dotąd nierozwiązywalnych problemów.

Inspiracji dla integracji stylistycznej można szukać w wielkich teoriach integracyjnych: w teorii systemów, w teorii sieci, czy w teorii złożoności. Nowożytonaukowa tendencja do redukcjonizmu oraz do koncentrowania się na oglądzie obiektywistycznym, tj. na tym, co obserwowalne i wyrażone językiem werbalno-pojęciowym, nie docenia oglądu doświadczeniowego, a więc tego, co skryte i wyrażone językiem obrazowo-symbolicznym. W tym kontekście przywołuje się nawet przednowożytną koncepcję Wielkiego Łańcucha Bytów i Mądrości, która wyróżnia byty: materię — rozum — ducha oraz drogę poznania: poznanie zmysłowo-empiryczne — mentalne — duchowe. W każdym razie styl to ciągle tajemnica i wciąż aktualne jest wielkie pytanie o styl — jak tworzy się jego wewnętrzna spójność i całościowość.

3. Struktura teorii naukowej. Według dość powszechnie podzielanego tradycyjnego przekonania teoria naukowa to pewien typ myślenia, które prowadzi do w miarę spójnego metodologicznie i pojęciowo systemu twierdzeń opisujących i wyjaśniających określony fragment świata. W metanaukowym ujęciu pełna teoria posiada złożoną (hierarchiczno-sieciową) strukturę, w której można wydzielić poziomy:

- **filozoficzny**, tj. przyjętą w dużej mierze *a priori* bazę filozoficzną, obejmującą zespół założeń ontologicznych i epistemologiczno-aksjologicznych;
- **teoretyczno-metodologiczny**, który stanowi pewien zasób wysoce abstrakcyjnych pojęć teoretycznych i ogólnych twierdzeń, konceptualizujących i strukturujących ten fragment świata, czyli stwarzających interpretacyjny jego obraz;
- **empiryczny**, czyli zespół pojęć i twierdzeń opisowo-obserwacyjnych, które orzekają coś bezpośrednio o badanych obiektach.

W praktyce życia naukowego mianem *teoria* obdarza się konstrukcje poznawcze, które mogą nie posiadać wszystkich poziomów, tzn. mogą albo ograniczać się do niższego rzędu pojęć i twierdzeń empirycznych, uogólniających doświadczenia, albo przyjmować wysoce spekulatywny charakter, odrywając się od empirii. Różny może być stopień wewnętrznej spójności teorii (międzypoziomowej i wewnątrz poszczególnych poziomów), a także adekwatności wobec świata. Po Popperze i Kuhnzie nie do utrzymania jest zdroworoządkowe przekonanie o «słuszności» jedynie drogi indukcyjnej. W rozwoju nauki co najmniej równie ważną rolę — a może istotniejszą niż dane empiryczne, które i tak zawierają ukryte treści teoretyczno-filozoficzne — odgrywają nowe rozwiązania filozoficzne i teoretyczno-metodologiczne, czyli droga dedukcyjna (por. sąd A. Einsteina: «Teorii nie można zmontować z wyników obserwacji, można ją jedynie wymyśleć»). Różnić teorie może więc też odmiennność orientacji filozoficznej i metodologicznej (zob. teorie naturalistyczne i antynaturalistyczne, obiektywistyczne i krytyczne itd.). Jednym z istotnych rozróżnień jest też wydzielenie — głównie ze względu na zakres — teorii wielkich, średnich i małych (szczegółowych).

W złożonej hierarchiczno-sieciowej przestrzeni teorii mogą znajdować się pojęcia proste i złożone, opisowe (empiryczne i teoretyczne) i normatywne, podstawowe i pochodne, kluczowe i poboczne itp. Gdyby dla uprzytomnienia tej przestrzeni

odwołać się do metafory sieci, to pojęcia stanowiłyby węzły. Powiązania między nimi — wyrażone lub nie wyrażone przez twierdzenia — odpowiadałyby różnego typu relacjom: jednokierunkowym i interakcyjnym, nadrzędności, równorzędności i podrzędności, część — całość, obligatoryjnym i fakultatywnym, silnym i słabym, regularnym i przypadkowym itd. Zwracają na siebie szczególną uwagę pojęcia hierarchicznie wysoko ułożone oraz skupiające — bezpośrednio i pośrednio — wiele relacji, co wyznacza ich zasadniczą rolę organizującą. Jedno z takich centralnych pojęć używa swojej nazwy dla nominacji teorii, por. *styl* i *teoria stylu*, trzeba też pamiętać o złożonej i dynamicznej strukturze kompozycyjnej i temporalnej wielu pojęć. Obok pojęć w miarę statycznych i stabilnych, które w klasycznym ujęciu sprowadza się do zbioru warunków koniecznych i wystarczających, współczesna filozofia i psychologia wskazuje na obecność również w nauce pojęć o kameleonowej, polimorficznej naturze. W takich pojęciach współistnieją elementy o różnej genezie i trwałości: czysto intelektualne i emocjonalne, opisowe i normatywne, stałe i okazjonalne, historyczne (przeszłość) i prospektywne (oczekiwania przyszłościowe). Nic więc dziwnego, że przedstawienie nawet pojedynczego pojęcia (jego struktury wewnętrznej, relacji z innymi pojęciami, miejsca w teoriach, dziejów) wymaga skonstruowania swoistej mikroteorii (zob. Koselleck 2009, Bremer 2011).

Relacje między pojęciami mogą przekraczać granice — otwarte — teorii. W ten sposób ujawniają się powiązania międzyteoretyczne różnego typu i o różnej sile. Na wiedzę naukową składa się wiele teorii, które mogą mieścić się w ramach jednej dyscypliny lub też nie liczyć się z dyscyplinowymi, zmiennymi w czasie rozgraniczeniami. W konsekwencji niestabilności i elastyczności pojęć oraz teorii przestrzeń wiedzy okazuje się bardzo złożona, dynamiczna, dużo w niej ambiwalencji, oscylacji, komplementarności i niewspółmierności, wynikających z odmienności perspektyw badawczych i rozwojowego charakteru wiedzy. Dotyczy to także wiedzy o języku i o stylu.

4. Ontologiczno-epistemologiczne założenia teorii stylu. Szeroki zakres użycia terminu *styl*, który wykracza poza odniesienia do języka (por. *styl poznawczy*, *styl działania*, *styl romantyczny*, *styl w modzie* itp.), skłania do wychodzenia przy budowie teorii stylu od fundamentalnych założeń ontologicznych. Nie wchodząc w debaty toczone na gruncie filozoficznej ontologii od ponad dwu i pół tysiąca lat (zob. Stróżewski 2004), opowiadam się za ontologią budowaną na podstawie doświadczenia. U podstaw egzystencjalnego doświadczenia poznającego podmiotu znajduje się istnienie, przejawiające się zawsze w postaci określonego sposobu. Owe **sposoby istnienia** są konstytuowane przez określone momenty bytowe, czyli przez coś, co da się doświadczeniowo wypatrzeć i abstrakcyjnie uchwycić.

Odwołując się do filozofii m. in. K. Poppera, J. Habermasa, R. Ingardena, można wyróżnić cztery sposoby istnienia rzeczywistości:

- 1) obiektywny świat konkretnych obiektów (przedmiotów, działań, wydarzeń, procesów i ich wytworów), praktyczno-życiowy, tj. świat TO;
- 2) interobiektywny świat idealny w postaci systemu (sieci) systemów, tj. świat TE obejmujący wiele światów TEN (poszczególnych systemów);
- 3) subiektywny świat jednostki, jej świadomość, tj. świat JA;
- 4) intersubiektywny świat zbiorowości, świadomość zbiorową, tj. świat MY.

Odpowiednio ontologia lingwistyczna może przyjąć założenie o czterech sposobach istnienia rzeczywistości językowej:

- językowego TO, czyli konkretnych zachowań językowych i ich tekstowych wytworów;

- językowego TEN, tj. systemu językowego (*langue* u F. de Saussure'a);
- językowego JA, tj. świadomości językowej jednostki;
- językowego MY, czyli zbiorowej świadomości językowej (np. wspólnoty regionalnej, narodowej).

Te wszystkie sposoby istnienia rzeczywistości językowej pozostają w złożonych wzajemnych interakcyjnych relacjach, tworząc względnie autonomiczną całość, która kooperuje z innymi parcjalnymi rzeczywistościami (przyrodniczą i społeczno-kulturową — naukową, artystyczną, religijną, ekonomiczną itd.) oraz stanowi składową rzeczywistości *en bloc*.

W epistemologii od wieków wielkim problemem był rozdzźwięk między poznaniem obiektywnego świata przedmiotowego (TO i TE/TEN) oraz subiektywnego świata podmiotowego. Przeważało eliminowanie odniesień podmiotowych i stosowanie również w odniesieniu do zachowań ludzkich logiki właściwej badaniom zjawisk przyrodniczych. Nową racjonalność naukową charakteryzuje sprzyjanie orientacji holistycznej, co przejawia się m. in. dopełnianiem determinizmu biologiczno-środowiskowego oraz społeczno-kulturowego podmiotowością uwzględniającą składnik aksjonormatywny. Ludzkie życie cechuje aksjotropizm — podzielane wartości i normy regulują życie jednostek i zbiorowości.

Ludscy aktorzy (jednostkowi i zbiorowi) w swoich działaniach bywają ujmowani na skali, której jeden biegun stanowi ujęcie przedmiotowe, natomiast drugi w pełni podmiotowe. W tym pierwszym JA i MY jest kształtowane przez bezosobowe siły i uwarunkowania, jest «zniewolone» przez kontekst (MY, TO i TE / TEN), jest zewnątrz-sterowne. Dla autonomii podmiotu istotna jest waga samoświadomości i autodeterminizmu (zwrotnego oddziaływania na samego siebie) oraz obecność zdolności kreatywnych i krytycyzmu wobec zastanych norm kulturowych. Współczesne podmiotowe JA wydaje się wielorako rozszczerzone, sprzęga się w nim Ja indywidualne i Ja zbiorowe, Ja działające i Ja oceniające, Ja realne i Ja idealne, itd. Podmiot w swych podstawach i zachowaniach zdaje się być rozpięty między racjonalnością adaptacyjną (podmiot słaby) a emancypacyjną (podmiot silny).

Nowsza epistemologia ogólna, a zwłaszcza epistemologia nauk humanistycznych, podsuwa więc takie zalecenia:

- uważność metodologiczną i potrzebę nieustannego krytycznego samouzasadniania;
- konieczność uwzględnienia złożoności i dynamizmu rzeczywistości (w tym różnych sposobów istnienia świata);
- konieczność pogodzenia się z poznawczym pluralizmem (przed poznającym podmiotem rysują się cztery perspektywy — **do** TO, TE/TEN, JA i MY oraz cztery drogi poznawcze — **od** TO, TE / TEN, JA i MY);
- podejmowanie wysiłków integracyjnych, scalających cząstkowe rezultaty poznawcze.

Nie ulega wątpliwości, iż lingwistyka nigdy wyczerpująco i systematycznie nie ogarniała całej rzeczywistości językowej. W swoim mocnym wydaniu strukturalistycznym koncentrowała się przede wszystkim na systemie językowym TEN. W poststrukturalizmie jej zainteresowania poszerzyły się. Obok dominującego wcześniej paradygmatu strukturalistycznego pojawiły się silne nowe paradygmaty; kognitywistyczny (język a umysł), komunikacjonistyczny (język w komunikacji) i kulturalistyczny (język a kultura). O ile wcześniej twarzą lingwistyki była lingwistyka formalna, o tyle teraz można mówić o humanistycznej lingwistyce funkcjonalnej.

5. Styl w kontekście teoretyczno-metodologicznym. Przechodząc na poziom teoretyczno-metodologiczny pełnej teorii stylu, trzeba rozważyć w pierwszej kolejności:

- relacje pojęcia styl z innymi wysoce abstrakcyjnymi pojęciami, które są wywoływane przez przyjęte założenia ontologiczne i epistemologiczno-aksjologiczne;
- relacje z bliższymi, bardziej «technicznymi» pojęciami, odnoszącymi się do rzeczywistości tekstowej.

5.1. Pierwszy krąg pojęć wiąże się z naturą świata i jego poznawaniem. Filozofia i zdroworozsądkowe myślenie potoczne uznają istnienie trzech niezależnych bytów: świata, umysłu i języka. Relacje między nimi długo interpretowano tak: świat odbija się w umyśle, a z kolei to odbicie wiernie wyraża język. Ten jednokierunkowy linearny schemat, w którym umysłem przypisywano pasywną rolę, został najpierw podważony przez zwrot podmiotowy (Kartezjusz i zwłaszcza Kant), który doceniał aktywność poznawczą człowieka i wpływ myślowych obrazów na świat. Kolejny zwrot — zwrot językowy (zapoczątkowany przez J. G. Herdera i W. Humboldta) — zwrócił uwagę na aktywność języka w stosunku do umysłu i świata. W rezultacie linearny schemat został zastąpiony nową interpretacją przedstawianą w postaci trójkąta, którego wierzchołki to owe trzy byty, a boki reprezentują ich wzajemne (dwukierunkowe) interakcyjne relacje.

W tradycji jednokierunkowego linearnego schematu mieści się rozumienie języka jako systemu elementów i reguł, służących do opisu świata i wyrażania myśli, a także idea języka doskonałego jako systemu symboli, który precyzyjnie wyrażałby świat i jego strukturę, por. języki logiki, matematyki i programowania. W młodszej tradycji wyrażanej ideą trójkąta pojawiły się w poststrukturalizmie bardzo zróżnicowane interpretacje, nie stroniące od skrajności (por. wersje określane jako postmodernistyczne). Podważają one zdolność umysłu do uchwycenia prawdziwej natury świata, jego istoty, esencji. Podkreśla się nich kreatywny charakter poznania (por. konstruktywizm). Zaowocowało to zwrotem kognitywnym oraz zwrotem kulturowym (zob. Bachmann-Medick 2012), który podkreśla oddziaływanie różnych czynników kulturowych na poznanie.

Zwroty kognitywny i kulturowy, stanowiące przedłużenie zwrotu językowego, wywarły znaczący wpływ na wiele dyscyplin humanistycznych, w tym na lingwistykę. Znaczenia językowe nie tyle wyrażają świat (antyesencjalizm), ile są współkonstituowane przez obrazy mentalne oraz przez sposoby użycia języka, osadzone w ludzkich interakcjach i społeczno-kulturowych kontekstach (zob. kariera terminu *językowy obraz świata*, zapożyczonego od Humboldta). Ta koncentracja uwagi lingwistyki i innych dyscyplin na reprezentacjach/obrazach mentalnych budzi krytykę paradygmatów kognitywistycznego i kulturalistycznego (por. zwrot ontyczny). Zarzuca się im nadmierną spekulatywność i dowolność interpretacyjną.

Można się zgodzić z H. G. Gadamerem (1993), że świat i poznanie (rozumienie) są współprzynależne, a ośrodkiem tej współzależności jest język. Jednak na drodze operacjonalizacji tej tezy nie posunęliśmy się zbyt daleko. Intensywny rozwój nauk o mózgu i umyśle (por. hasło «Wiek XX — wiekiem języka, wiek XXI — wiekiem umysłu») pozwala żywić nadzieję na poznawczy postęp w badaniach rzeczywistości neuropsychicznej i relacji język-umysł. Również relacje język — świat, język — społeczeństwo i język — kultura ze względu na swą wielowymiarowość i zmienność w czasie stawiają opór naszym wysiłkom poznawczym.

A zatem pojęcie styl poprzez pojęcie język wchodzi w skomplikowane relacje z tak wielkimi złożonymi i polimorficznymi pojęciami, jak: świat, człowiek, społeczeństwo, umysł, świadomość, kultura itd. Mnogość funkcjonujących w tej prze-

strzeni poznawczej koncepcji nie ułatwia zadania, jakim jest zbudowanie spójnej nowej teorii stylu. Nie zwalnia to jednak stylologa z tego obowiązku.

5.2. Jeśli uznać styl za emergentną cechę tekstu/dyskursu, to należy rozważyć pozycję kategorii styl wśród kategorii tekstowych. Konsekwencją przyjęcia założenia ontologicznego o różnych sposobach istnienia rzeczywistości jest uznanie czterech sposobów istnienia rzeczywistości językowej, a w niej czterech sposobów istnienia rzeczywistości tekstowej:

- konkretnych tekstów, tj. tekstowego TO;
- tekstu systemowego (tekstemu), tj. tekstowego TEN;
- subiektywnej rzeczywistości tekstowej w świadomości jednostkowej, tj. tekstowego JA;
- intersubiektywnej rzeczywistości tekstowej w świadomości zbiorowej, tj. tekstowego MY.

W latach 70. XX w. zaczęła krystalizować się lingwistyka /teoria tekstu. Doprowadziła ona do wyróżnienia poziomu/podsystemu tekstowego w systemie językowym i jednostki zwanej *tekstem* (na modłę strukturalistyczną, z sufiksem —em) oraz do poszukiwania esencjalnych cech tekstu. Najbardziej znanym dokonaniem w tym zakresie stał się wykaz siedmiu cech, zaproponowany przez R.-A. Beaugrande'a i W. Dresslera (1990): spójność (kohezja), koherencja, intencjonalność, akceptabilność, informacyjność, sytuacyjność, intertekstowość. W kolejnych latach próbowano ten rejestr uzupełnić, włączając do niego kategorie wybierane z coraz zasobniejszego zestawu kategorii wskazywanych przez badaczy tekstu/dyskursu. Ostatecznie trzy z nich zyskały największe uznanie: kulturowość, gatunkowość i stylowość.

Wymienione dziesięć kategorii odnosi się do różnych wymiarów tekstu i pozostaje w bardzo różnorodnych wzajemnych relacjach. Jedne z tych kategorii dotyczą wewnętrznej struktury tekstu, inne wskazują na więzi między tekstem a uczestnikami komunikacji, jeszcze inne na czynniki kontekstowe. Jedne mają jednowymiarowy charakter, inne ogarniają, integrują wiele wymiarów tekstu. Do tych ostatnich należą kategorie gatunek i styl. Ich wzajemne relacje są złożone (zob. Witosz 2009), jednak za kategorię hierarchicznie najwyższą i najbardziej pojemną uznaję styl. Teksto- i stylotwórczą potencję mają jednostki z poszczególnych poziomów systemu językowego od najniższego począwszy oraz czynniki okołotekstowe. Emergentny charakter całości sprawia, iż analityczna operacjonalizacja stylu nie chwytą «ducha» tej całości, gubi styl. Uchwycenie «tajemnicy» stylu to ciągle zadanie do wykonania.

Za ontologią filozoficzną i lingwistyczną można więc mówić o jednym (jedności) stylu, który przejawia się w czterech sposobach istnienia, jako:

- styl konkretnych tekstów, tj. stylowe TO;
- styl systemowy, tj. stylowe TEN, a raczej stylowe TE, obejmujące wiele stylowych wzorców obecnych w systemowej normie uzualnej;
- indywidualny subiektywny styl osobniczy, czyli stylowe JA;
- intersubiektywny styl zbiorowy, tj. stylowe MY.

Złożoność rzeczywistości tekstowo-stylowej tłumaczy poznawczy nieład, pluralizm w badaniach stylistycznych oraz unikanie całościującego pojęcia styl. Ten pluralizm wynika z preferowania jednej z perspektyw (do TO, TEN/TE, JA lub MY) albo jednej z dróg poznawczych (od TO, TEN/TE, JA lub MY). Rzadziej podejmuje się próby scalenia odmiennych perspektyw i dróg (por. obfitość analitycznych badań w stylistyce polskiej przy słabości integracji, zob. Gajda 1995 i Malinowska ... 2013).

W rezultacie na poziomie empirycznym teorii stylu mamy do czynienia z bogactwem częściowych wyników poznawczych. Rozproszeniu badań sprzyja

poliparadygmatyczność współczesnej lingwistyki i brak paradygmatu zdecydowanie dominującego (do takiej roli aspiruje zwłaszcza kognitywizm, por. też krzepnącą orientację lingwistyki cyfrowej). Proponowany tu zarys pełnej teorii stylu otwiera szersze horyzonty i stwarza podstawy do integracji rozproszonej wiedzy, rysując nowe perspektywy przed stylistyką. Moja propozycja nie stanowi teorii skończonej, może natomiast być potraktowana jako program badawczy.

LITERATURA

- Bachmann-Medick D.* Cultural turns. Nowe kierunki w naukach o kulturze.— Warszawa, 2012.
- Beaugrande R.-A., Dressler W. U.* Wstęp do lingwistyki tekstu. — Warszawa, 1990.
- Pojęcia. Jak reprezentujemy i kategoryzujemy świat / J. Bremer, A. Chuderska (red.).— Kraków, 2011.
- Duszak A.* Tekst, dyskurs, komunikacja międzykulturowa.— Warszawa.— B. r.
- Krytyczna analiza dyskursu / A. Duszak, N. Fairclough (red.). — Kraków, 2008.
- Gadamer H.-G.* Prawda i metoda : Zarys hermeneutyki filozof.— Kraków, 1993.
- Gajda S.* Podstawy badań stylistycznych nad językiem naukowym.— Warszawa, 1982.
- Gajda S.* Styl jako humanistyczna struktura tekstu // Z polskich studiów slawistycznych.— Warszawa, 1983.
- Przewodnik po stylistyce polskiej / S. Gajda (red.).— Opole, 1995.
- Koselleck R.* Semantyka historyczna.— Poznań, 2001.
- Stróżewski W.* Ontologia.— Kraków, 2004.
- Style współczesnej polszczyzny : Przewodnik po stylistyce polskiej / E. Malinowska, J. Nocoń, U. Żydek-Bednarczuk (red.).— Kraków, 2013.
- Witosz B.* Dyskurs i stylistyka.— Katowice, 2009.

(Ополе, Польша)

STANISŁAW GAJDA

THEORY OF STYLE AND ITS FOUNDATIONS

The author presents an outline of a complete, yet unfinished, theory of style. The outline can make the foundation of a stylistic research program. A full scientific theory possesses a structure within which one can distinguish three levels: 1) philosophical (ontological assumptions as well as epistemological-axiological ones); 2) theoretical-methodological (a set of highly abstract notions and theorems which conceptualize and structure the fragment of reality that is described and explained); 3) empirical (a set of notions and descriptive-observational theorems, stating something directly about the examined fragment).

By making reference to philosophical ontology the author accepts — on the ground of linguistic ontology — an assumption of four ways, ones which are mutually connected and constitute a oneness: 1) concrete linguistic actions and their textual products; 2) language system; 3) individual consciousness of language, and 4) collective awareness of language. Beginning with the idea of style as a humanistic structure of text, one can respectively speak about the following: 1) the style of a concrete text; 2) the comprehensive style (precisely speaking about stylistic models in the common norm); 3) individual styles as components of the language consciousness of individuals; 4) collective styles as components of language awareness of given communities.

Developing theories of style on the theoretical-methodological level requires considering the relation between language-text-style and the world, man, society, as well as mind and culture. These relations impinge on the vision of style-related phenomena considered on the empirical level. The rich accomplishments of stylistics can be united thanks to the integrative power of a complete theory and the increasingly stronger integrative-holistic trend in the development of science, which is complementary towards the analytical-reductive tendency.

Keywords: ways of existence of language reality, text, style, (integrative) cognitive pluralism, linguistic paradigms, stylistics.

МАГІЯ СЛОВА — ОБРЯДОВІ МОВНІ ФОРМУЛИ НА ЕТНОКУЛЬТУРНОМУ ТЛІ

У статті проаналізовано обрядові мовні формули, створені та підтримувані українською етноспільнотою. Встановлено семантику сакралізованих образів у концептуальних ланцюжках «людина — вода», «людина — риба», «людина — верба», «людина — весна», «людина — бджола», «людина — земля».

Ключові слова: концепт, порівняння, мовні формули, магія слова, сакральність, анімізм.

Народні звичаї, перекази, традиції — явища, що підтримують історико-культурну спадкоємність, зміцнюють людську етноспільноту. Звичаї, породжувані стародавніми віруваннями й тривалий час повторювані, перетворюються в релігійні обряди¹. У свою чергу, ритуальні обрядодії серед інших своїх кодів передбачають вербальний, що виливається в народне дискурсивне мовлення. Воно породжує тексти-дискурси, що як такі характеризуються цілеспрямованим використанням мови для вираження особливої ментальності², яка часто позначається релігійною (у широкому розумінні цього слова) ідеологією. Спрацьовує так звана магія слова, тобто беззастережна віра в його силу, а також покликання на усталену традицію висловлювання, що підтримується і регулюється зазвичай формулами «як кажуть», «не нами сказано», «як народ каже», «як той казав», «вдома як схочеш, а між людьми як скажуть», «нехай так буде, як кажуть люди», «треба знати, що де сказати». Тим самим з народного спонтанного мовлення, коли мовці почуваються розкуто, як у себе вдома, говорять так, як мовиться, як Бог дає, як вони чують від своїх батьків, не боячись, що їх не так зрозуміють або й не зрозуміють зовсім, — з цього мовного потоку вичленовується обрядовий дискурс зі своїми суворими правилами й настановами від предків, — «так казали (веліли, заповідали) наші діди й прадіди». Ритуальні вербально-кодові тексти породжують або актуалізують сакралізовані смисли багатьох найменувань тих чи інших реалій, характерних для певних обрядодій. Надіндивідуальні (традиційні) вживання витворюють таким чином у тканині мови концепти культури (з одного боку, змісти понять, з другого, — смисли слів чи виразів) як продукти історико-культурної етносвідомості. Етнокультурні смисли слів переростають у лінгвософію їхнього змісту.

Особливе використання мовних одиниць (бо «не до ладу сказати, краще мовчати») тягне за собою активізацію деяких рис мови, передусім окреслює коло

¹ *Воропай О.* Звичаї нашого народу : В 2 кн.— Мюнхен, 1958.— Кн. 1.— С. 204.

² *Степанов Ю. С.* Константы. Словарь русской культуры: опыт исследования.— М., 1997.— С. 723.

лексичних і фразеологічних засобів, сакралізованих за своєю семантикою. Скажімо, народні зазоровні фразеологізовані формули спонукального характеру, породжені ритуальними традиціями застілля, передбачають у своєму складі стійкі порівняльні звороти на зразок: *здоровий, як вода (риба); бистрий, як вода; гожий, як рожа (вода); багатий, як земля (свята, сира); веселий, як весна; робочий, як бджола; великий, як верба*. Ці порівняння породжені антропометричними паралелями, взагалі властивими фольклорному дискурсу, пор. хоч би типові зачини в народних піснях: «Запуміла ліщинонька, заплакала дівчинонька», «За тучами, за хмарами сонечко не сходить, за лихими ворогами мій милий не ходить», «На городі верба рясна, гарна дівка ще й прекрасна».

Узагалі будь-яка паралель виступає основною для порівняння предметів, явищ, дій. Порівняння ж як мовний засіб — породження анімістичного світогляду, або, за О. О. Потєбнею, міфічного періоду свідомості людини³. Людина пізнавала світ у зіставленні себе з довкіллям — прямо або через посередництво певних ознак. Серед мовних продуктів цього пізнання наукове мислення простежує стійкі концептуальні ланцюжки мовних одиниць, у нашому випадку — це людина ← [здоров'я, швидкість, краса] → вода; людина ← [здоров'я] → риба; людина ← [краса] рожа → вода; людина ← [веселий] → весна; людина ← [працьовитість] → бджола; людина ← [багатство] → земля. Спробуймо проникнути в сутність кожного з наведених вище порівнянь, виходячи з означених концептів. Усі порівняння спрямовані на об'єкти природи, символіка якої, за М. Костомаровим, є продовженням природної релігії: «творець відкривається в творінні; серце людини любить у явищах світу фізичного всюдисущий дух»⁴.

Концепт людина ← [здоров'я, швидкість, краса] → вода ← [здоров'я] → риба → [краса] ← рожа. У народній творчості вода виступає одним з ключових концептів, оскільки з нею тісно пов'язане життя людини від народження до смерті. Вважалося, що вода була від початку світу (у колядці — «що ж нам було з світа початку? Не було нічого — одна водонька», або в заклятті — «водичко, найстарша царичко», або віра в те, що посеред землі, десь в Єрусалимі, знаходиться її «пуп (центр)»), звідки випливають усі річки та моря і повертаються туди. Воду здавна шанують як святу, поклоняються їй, вважають за великий гріх плювати в неї. Поклоняючись річкам, озерам тощо, приносили жертви (у візантійського письменника VI ст. Прокопія читаємо про наших предків: «Шанують вони річку, німф і деякі інші божества, жертвують їм усім і з цих жертв ворожать собі»⁵). Ще й сьогодні під Введення беруть воду, де сходяться три річки, і проливають її через полум'я в миску. Таким чином освячена, ця вода особливо цілюща на хвороби та вроки. З дохристиянських часів вважають, що вода має очищувальну силу, нею обливалися на престольні свята (звідси, зокрема, другий день Великодня — «Обливаний» понеділок). З ритуальною метою купалися на свята Івана Купала. Купаються також на Водохреща (Йордань). Набрана в річці йорданська (богоявленська) вода особливо корисна для здоров'я, бо зцілює найтяжчу недугу. Від води, річкової, озерної, морської, невіддільна риба («Велика риба в великій воді сидить»). У чистій, глибокій (тобто здоровій) воді риба добре плодиться, тобто вона там себе здорово почуває (звідси про людину — «почуває себе, як риба у воді»). Тісний зв'язок риби й води асоціюється з духовним єднанням близьких (передусім закоханих) людей («Ми з тобою, як риба з водою»).

³ Потєбня А. А. Эстетика и поэтика. — М., 1976. — С. 434–435.

⁴ Костомаров М. І. Слов'янська міфологія. — К., 1994. — С. 60.

⁵ Січинський В. Чужинці про Україну. — Л., 1991. — С. 8.

Цілющі властивості води, особливо джерельної, породили вислів *жива вода*. За повір'ями, хто нап'ється правдивої живої води з трьох або семи криниць (джерел), той набуває великої сили, а недужий зцілюється. Не випадково кажуть: «Хто хоче чистої води, той іде до джерела пити». Глибинний смисл цього виразу в тому, що чиста й здорова вода там, де її початок ⁶ (як вказівка на першопочаток життя води і водночас на одвічний світовий водообіг, її вічне життя). Таку воду не лише пили, але й купалися в ній, окроплювалися нею. Згадаймо ще казкові образи *живої (живущої, живильної)* і *мертвої води, цілющої (зцілющої)* і *безсилої води*, здатної додавати сил або забирати їх. Завдяки живильній воді герої казок, коли нею окроплюються, набувають нелюдської сили. Така вода може оживити навіть мерця, але добути її дуже важко, бо цілющу воду охороняє лютий змії.

Роса (краплини води) також «на здоров'я». Вона завжди цілюща, особливо на «весняного» Юрія. У церковній традиції пов'язується з Божою благодаттю (у народі кажуть: «Діти — то Божа роса»), а також бажають: «Дай, Боже, з роси й з води»). Животворні краплі стали не лише символом плодючості, але й краси. О. Воропай зазначає, зокрема, що в день Святого Юрія селяни до схід сонця збирали росу, хворі промивали очі, старші люди мочили голову, — «щоб голова не боліла», господині кропили нею домашню птицю, — «щоб курчата плодилися», а дівчата вмивалися росою — «на красу» ⁷.

Вода, особливо тиха, річкова, кринична чи озерна, дзеркально відбиває людський образ, передусім молодої красивої дівчини. У це «дзеркало» задивлялися на себе русалки, розчісуючи своє довге зеленаве волосся, перед водною гладінню Дунаю бідна дівчина-покритка, розчісуючи-розплітаючи косу, прощається зі своєю дівочою красою і з життям (пісня «Тихо, тихо Дунай воду несе...»). Це ж природне «люстро» мають на увазі, коли кажуть: «Глянь у воду на свою уроду (вроду)», закликаючи тим самим дивитися критично на себе перш ніж судити інших.

З водою, за повір'ями, пов'язані як добрі, так і злі сили. Ще в дохристиянських віруваннях богинею води вважали Мокошу (Мокош, Макош), одне з головних божеств Володимирівського пантеону. Її називали ще Царицею Води (Водяницею). Утіленням підступної водяної стихії були злі сили — водяники (воляні, водани). Як розповідає О. Воропай, на Покутті у Великий (Страсний, Чистий) четвер дівчата заворожують собі (перед врагом, нечистим) красу. Діждавшись на берегах річок і озер сходу сонця, вони розлягаються, розпускають коси і стрибають у воду, примовляючи: «Водане, на тобі русу косу, дай мені дівочу красу!» ⁸ (відгомін давніх приношень богам і заклинань перед ними).

Символіка вічного плину води вилилася в народні філософські фразеологізовані формули на зразок: «Вчорашньої води не догониш», «За водою підеш та й не вернешся», «Прийшло з води, пішло з водою». Руйнівна сила тихої води уподібнюється людській підступності, потаємним лихим намірам людини. Натомість бистра вода вмить перебігає, як і гнів відвертої, відкритої людини («Бистра вода надійде та й перейде, а тиха мулить та й мулить», «Тиха вода береги мулить, а бистра пробігає», «Тиха вода людей топить, а бурна лякає», «Тиха вода береги ломить, а бистра тамує»).

⁶ Приповідки / Зібрав, підготував до друку та опублікував В. С. Плав'юк.— Едмонтон, 1997.— С. 52.

⁷ Воропай О. Зазнач. праця.— С. 250–251.

⁸ Там же.— С. 366.

Із символікою водної бистрини переплітається згадуваний вище концептуальний фольклорний образ риби як водоплавної істоти, коли кажуть: «І риба не поплине проти бистої води» або «Риба не плине проти бистої води».

Символікою концептуальних пар «вода — здоров'я», «вода — краса», «вода — бистринь» (отже, зрештою, тріади «вода — життя — рух» чи, навпаки, «вода — рух — життя») тісно пов'язана з образом кохання (особистої долі). Спрадавна в купальську ніч дівчата пускають на річкове плесо вінки із запаленими свічками (звичайно на тиху воду). І плывуть за течією десятки таких вінків із золотими вогниками, віщуючи дівочу долю (чий вінок пливе добре і свічка на ньому горить, та дівка піде заміж, а чий крутиться на місці — тій ще дівувати)⁹.

У народній поезії рожа (особливо червона) виступає символом краси («І між жаливою рожа росте гожа», «Рожа і в терню (межи кропивою) гожа». В одній з пісень парубок, запевняючи дівчину, що на неї «дивитися гоже», звертається захоплено: «Ой, ти, дівчино, червона роже!». Рожею в народі називали також троянду («Буває, що й на полі рожа виростає»), а назва *повна рожа* є одним з імен троянди («Я, мати, так хороша, як повная рожа»). Квітку дуже часто використовували в обрядодіях, зокрема весільних, — як символ радості, веселощів, щастя: «Ломіте роженьку, стеліте дороженьку нашому молодому до Божого дому (, щоб м'ягче ступати на двір танцювати)». М. Костомаров вважає, що рожевий цвіт символізує також здоров'я¹⁰. Якщо молода жінка пішла заміж у чужу сторону і їй там зле, вона пускає по воді рожевий букет як звістку рідним. Бляклі квіти, призначені для матері, виступають ознакою доччиної недуги: «Як приплила з рожі квітка та й стала крутиться; вийшла мати воду брати та й стала журиться: «Ой і де ж ти, моя доню, недужа лежала, що вже твоя з рожі квітка на воді зів'яла». Слід зазначити, що рожа (мабуть, як міфологічна істота) у народній творчості пов'язується з міфологічним Дунаєм, уособленням річки, потоку, води взагалі. Мати боїться пускати дочку (Рожу) в хоровод (який зазвичай відбувався біля річки, ставка, озера), щоб її не знадив Дунай: «Мати Рожу чесала, А, чешучи, навчала: «Донько моя, Роженько! Не становись край Дунаю! Дунай звезде з ума». До речі, чесання коси (довгого волосся) як символу дівочої цноти і краси у народних піснях часто також пов'язується з рожею і Дунаєм, напр.: «Під рожею дівочка русу косу чесала» або «Тихо, тихо Дунай воду несе, а ще тихше дівка косу чеше». Як бачимо, взаємозв'язок концептуальних пар «вода — краса» і «рожа — краса» в народній творчості виразно помітний. Краса та її ознаки (зокрема дівоча коса) при цьому передвіщають як щасливу, так і нещасливу долю, навіть наглу смерть (як у згадуваній уже пісні «Тихо, тихо Дунай воду несе...»).

Концепт *людина* ← [розмір, сила, вік] → *верба*. Коли йдеться про розміри людини (зріст, масивність), особливо якщо її порівнюють з вербою, то мають на увазі й силу рослини, а можливо, передусім її силу (життєздатність). Верба бере силу з води, адже не випадково кажуть: «Де верба, там і вода», «Там криниця, де вербиця». З одного боку, рослина вказує людині на наявність близьких підземних джерел, отже, можна було копати в цьому місці криницю, з другого, — верби саджають поблизу води («Де вода, там і верба, а де верба, там і вода»). Благотворна дія води на вербу сприяє її росту, розлогості, тобто величини вшир і ввись, внутрішньої сили, живучості («Верба — як трава лугова: ти її покоси, а вона знов буде рости»). Схожість дівочої долі і властивостей рослини виражає приповідка: «Верба й дівчина приймуться де-небудь». Ще виразніше уподіб-

⁹ Там же. — Кн. 2. — С. 200–201.

¹⁰ Костомаров М. І. Зазнач. праця. — С. 61–62.

нюється дівчина вербі при прямому порівнянні, коли, жартуючи, кажуть: «Дівка, як верба: де посадиш, там і прийметься» або «Дівка, як верба: її не поливай, а вона росте».

Як відомо, в українській етнокультурі верба займає значне місце. Це не лише окраса українського села. Вона — найперший свідок людських занять і стосунків. Коло верб біля води білили полотно, спочивали (скажімо, козаки, чумаки чи пастухи), під вербами справдавна «круглий танець іде», дівчата співають веснянок (рослина — весняне дерево, одне з перших викидає бруньки і починає зеленіти). Дерево — місце молодіжних зібрань (колодок, вулиці) і побачень (у Т. Шевченка: «Не стояла б до півночі з милим під вербою»), — зокрема й першого (отже, уже дорослого) побачення (воно ж традиційне й на вербовій кладці). Тому вважають, що верба знає багато таємниць («Під вербою брови загубила та тепер і виє») і може виступати не лише оберегом (освячені гілки верби вивішували в хаті з метою відганяти нечисту силу), а й порадицею: «Та стоїть верба сама одна, та вона к собі гостя має, гостя має — кошового; приїхав кошовий для поради».

Краса, сила і велич верби, закріплені в етносвідомості українця, сприяли й подальшому переосмисленню рослини як національного символу. На користь того, що порівняння «великий, як верба» стосувалося спочатку дітей, яким бажали здоров'я і щасливого повноліття (пор. «великий рости!» або «рости великий!»), свідчить обрядове биття їх свяченими вербовими гілками у Вербну суботу чи неділю з приказуванням: «Верба б'є, не я б'ю». Повний словесний код цієї обрядодії подає Ю. Яновський у романі «Вершники»: «У Вербну неділю прадід приходив рано з заутрені й свяченою вербою зганяв Данилка з печі: «Верба хльос, бий до сльоз! Верба б'є, не я б'ю. За тиждень Великдень: будь великий, як верба, а здоровий, як вода, а багатий, як земля!». Отже, «великий, як верба» — не лише сильний, дужий чи здоровий статтю, але й дорослий.

Концепт людина ← [веселий] → весна. Це порівняння спрямоване насамперед на дівчину, оскільки народ (передусім у казках) створив чудовий образ цієї пори року у вигляді якраз гарної молододі дівчини з вінком квітів на голові (ці мотиви використала Леся Українка в «Лісовій пісні»). Дівчина-весна бажана й довгождана гостя, її закликають піснями-веснянками («Ой весна, весна, днем красна, що ти нам, весно, принесла?»), її радо зустрічають діти. Весняна пора асоціюється з радістю, веселощами, добрими надіями. Серед дарів весни, на які сподіваються, її закликаючи, «малим дітям побіганячко», а «красним дівочкам на співаннячко». Закликання весни, яка приносить життя, поєдналося з вигнанням зими — уособлення смерті. Сподівання, пов'язані з весною, через асоціації з веселощами, співом (хороводами), танцями («кривим», «круглим»), передає народна приповідка: «Як розвернеться на весну лист, то підемо всі у свист», бо «раз весна красна». Діти радісно носять у руках зроблену з дерева ластівку, ходять з нею з хати до хати і прославляють прийдешню весну. Її напередодні «весняного» Юрія уособлює найгарніша з дівчат, «Ляля» або «Леля», одягнена у вишиту сорочку, з накладеним на голову вінком з живих весняних квітів і зелені, оперезана «зеленим» поясом з трави (рясту) і квітів. Вона роздає дівчатам дари-вінки, що вістять весілля (отже, побажання бути веселою, як «весна» — це й зичення кохання, щасливої долі, родинного щастя). Здавна вірять, що все передаване магічними весняними обрядодіями конче збудеться. Тому й бажують: «Дай, Боже, веснувати, лиш не переднівкувати» (тобто «весело й щасливо жити, а не переживати аби день до вечора»).

До речі, ознака «веселий» в етносвідомості українця часто ідентична ознаці «здоровий». О. Воропай подає пораду-замовляння із «Сказання про бджіл», датоване 1720 роком і переказане І. М. Руденком у листі до Б. Грінченка: «На Святий вечір Різдвяний потрібно дістати рибу-щуку, відрізати їй голову, або іншу рибу, аби була з ікрою, тільки щоб була жива. Вибери з неї ікру і сховай, висушивши. І як будеш бджіл годувати, розітри ту ікру, змішай з медом, чебрецем і з борсуковим салом і трохи потруси льодовою сіллю, і, те даючи, треба мовити: «Як риба та по воді гуляє або в морі, або в річках, плідна й родюча, і весела Божим повелінням і Святого Зосима, амінь, так би мої бджоли веселі були без шкоди і пошкодження, за молитвами Святого Зосима»¹¹. Ознакові сполуки «весела риба», «весела бджола», як і вище «весела весна» (до речі, і «бистра вода», яку любить риба) уособлюють передусім життя-здоров'я як ознаку плодючості, життєздатності, вічного руху, пор. ще з цитованого джерела: «як тая риба в морі гуляє-буяє родюча, плодюча і весела, так би мої бджоли гуляли і буяли веселі, плідні і родючі»¹².

Концепт **людина** ← [працьовитість] → бджола. Продовжуючи тему «веселої бджоли», знову звернімося до О. Воропая, де вже йдеться про закликання до бджіл добре робити свою роботу — збирати мед. Випускаючи рій на волю, пасічник каже: «А вас, бджоли, випускаю на всілякий цвіт, од Бога даний: ідіть Божим повелінням на чотири сторони світу цього, аби ви гуляли з радістю і молитвами Святого Зосима <...> Нуте, бджоли, роботу починайте, бо вже час вам прийшов зачинати діло Богу на офіру і мені на пожиток». На Благовіщення мажуть вулик оливою, приказуючи: «Господи Боже, коли благовістив Архангел Діві зачаття, <...> так благослови і моїм бджолам зачати діло робити на часті рої, на густі меди, від вологи земної, і від роси небесної, і від всіх зел квітучих»¹³. Побажання Божій комасі доброї роботи, як бачимо, передбачає, що плодючість бджіл забезпечує буяння весни і вода (у вигляді вологи й роси небесної), тому асоціативне порівняння «вода — здоров'я», «весна — веселощі» значуще не лише для людини, а й для всього живого на землі і для самої землі також.

Особливо живодайною є весняна вода («Весна багата водою»), яка пробуджує до життя і праці медоносну комаху. Здавна бджолу вважають «Божою пташкою» (про це згадує М. Номис), або «Божою мушкою», тому давити її великий гріх. Сама комаха освячує і свій мед. Не випадково він обов'язковий у святочних обрядах, як компонент Різдвяної куті, а також у ритуалі похорону чи поминок, коли мед додають у коливо. Святим заняттям вважалося в народі саме бджолярство, пасіка — святим місцем, а пасічник — побожною людиною. Тим самим копітке заняття самої бджоли — Боже, святе, тому не випадково комаха виступає символом роботячості, працьовитості, а порівняння її з людиною — традиційним, напр.: «Він товквся у саду з ранку й до ночі, як та молода бджола» (О. Гончар). Більше того, постійну асоціацію меду з бджолою народ переносить на добру людину, яка не мислить свого життя без праці («Добрий чоловік без роботи, що й бджола без меду»). Можливо, тому «добра людина бджола не кусає».

Концепт **людина** ← [багатство] → земля. З давніх-давен (ще за язичницьких часів) земля шанувалася й обожувалася як мати, що родить людям усе потрібне для життя (кажуть: «Доглядай землю плідну, як матір рідну») або «Земля-мати всіх нагодує»). За Біблією, «на початку Бог створив небо та землю». Від-

¹¹ Воропай О. Знач. праця — С. 250–251.

¹² Там же. — С. 252.

¹³ Там же. — С. 253–254.

діливши твердь від води, «і назвав Бог суходіл “Земля”, а місце зібрання води назвав “Море”». Від традиційного (дохристиянського і християнського) поклоніння землі в мові закріпилися сталі епітети: *Божя, праведна, свята, рідна, священна, щедра, багата* («Земля найбагатша, вода найсильніша», «Земля багата — народ багатий»).

На Духів день земля іменинниця, а від Введення до Благовіщення (у період весняного пробудження) — свято землі. В ці дні Бог її благословляє. Вона будиться від зимового сну, і пробуджується все, що в ній живе. Після Благовіщення можна порядкувати на землі, не дарма кажуть: «Держімося землі, бо земля держить нас», «Держись землі, то не впадеш». Хліборобський корінь наших предків, рід землеробів заповідає нащадкам: «Не випускай землі з рук, бо діти проклянуть».

Багатство землі, що здобувається чесною працею, забезпечує достаток для людини. Персоніфікуючи землю, людина називає її годувальницею, спілкується з нею як із живою істотою. Б. Грінченко у повісті «Під тихими вербами» описує землю за народними звичаями: «Земля жива, — вона все чує і знає <...> Як люди гарні для неї, вона радіє й пособляє їм, а як ні, то плаче й гнівається. Гнівається того, що її не шанують. Вона — наша мати, вона — свята! Її цілувати треба, кланяючись... Колись було, молодиця, як несе обід орачам, то вбереться, як на Великдень: візьме плахту гарну, розпустить намітку довгу, бо так треба до землі йти. От вона й родила і на вгороді, і на полі». Добробут хлібороба багато в чому залежить від вчасної й успішної весняної оранки і сівби. До цього готувалися заздалегідь. Маємо залишки стародавніх звичаїв накликання успіху при оранці та сівбі в різдвяному циклі. Серед щедрівників з козою на «Маланки» є й «орач», який носить із собою чепіги від плуга і в супроводі хору співає відповідну пісню. На Новий рік інші дійові особи — «посівальники» — обсіпають святі образи зерном з примовкою: «Щоб родило краще, як торік!»

До речі, побажальні формули із спонукальною часткою «щоб» (часто жартівливі) взагалі характерні для народного обрядового дискурсу (зокрема з нагоди застілля), напр.: «Щоб ви міряли гроші мискою, а діти колискою!» (побажання молодим у весільному обряді); «Щоб заснуло лихо, а між нами та було тихо!», «Щоб нам добре жилося-булося, щоб у наших житті колосся вилося!» (з тостувальних промов); «Щоб робилось, аби не псувалось!» (побажання з приводу придбання чого-небудь); «Щоб на той год діждати сону (зілля, рясту) топтати!» (старовинна обрядова формула-примовка, коли топчуть першу весняну зелень, сподіваючись на ще один рік життя, пор.: «топтати ряст» і «топтати землю» у значенні «жити»).

«Посівальні» накличні формули мають численні варіанти (також і жартівливі). Наведемо деякі з них: «Сійся, родися, пшениця та всяка пашниця!», «Сійся, родися, жито-пшениця, всіляка пашниця, на щастя, на здоров'я, на той новий рік, щоб було ліпше, як торік!», «Роди, Боже, жито, пшеницю, а в запічку дітей копицю!», «Родися, жито, пшениця, вся ярениця і капуста в горшку!», «Родися, кукіль-кукільниця, а на припічку дітей копиця!». Як бачимо, можна говорити не лише однаково про різне, але й по-різному про те саме, тобто інтерпретувати спільний людський досвід тими чи іншими мовними одиницями.

У нашому випадку сталі народні порівняння (і їхній словесний продукт — компаративні звороти), про які йшлося вище, можуть функціонувати двоюко: як автономна стилістична фігура, передусім у художньому мовленні, і як конструктивний елемент сталих народних мовних одиниць ментального характеру. Фор-

мули, що постали на основі схарактеризованих нами порівнянь, відзначаються ментальною ізоглосією, пор.: «Бувай здорова, як риба, гожа, як вода, весела, як весна, робоча, як бджола, багата, як земля [святая, сира]!», «Будь здорова, як вода, а багата, як земля!», «Будь великий, як верба, а здоровий, як вода, а багатий, як земля!», «Щоб здорові були, як вода!», «Щоб ви були такі веселі, як весна!», «Щоб ви були веселі, як весна, багаті, як земля, бистрі, як вода, а гожі, як рожі!», «Щоб ти був багатий, як земля», «Щоб ти був здоровий, як вода». Прагматичні настанови цих побажальних формул можуть реалізуватися по-різному — або як добре побажання кому-небудь при зустрічі чи прощанні («до слова сказати»), або як ритуальна формула, вживана у весняних обрядодіях на Вербному тижні, або як заздорна формула вербальних кодів українського застілля. Так чи інакше, всі ці мовні одиниці об'єднують один смисл, утілений у концепті «заздорності». Тому сприймаємо їх як набір перифраз із постійною актантною структурою предиката при змінній кількості актантних місць, що є свідченням колективного етнокультурного досвіду, концептуальний смисл якого втілювався в мовних одиницях, становлення яких відбувалося протягом тривалого часу. Численні їхні варіанти вказують на збіг думок чи їхню подібність у різних авторів та різних регіонах. Слід звернути увагу на стандартизацію граматичної форми цих одиниць, що забезпечується, в свою чергу, певним набором наказових форм дієслова «бути» — «бувай», «будь», «щоб був», «щоб були» (пор. ще формули «будьмо (будьте) [живі-]здорові!» або просто «будьмо!»). У результаті маємо буттєві спонукальні синтаксичні речення фразеологізованого типу як продукти колективної творчості на означення стійких концептів етнокультури. Константи культури через мовне їхнє вираження своєю «тонкою тканиною»¹⁴ оповивають етносвідомість мовців і постають для них знаковими одиницями.

Культурно-ритуальні концепти відзначаються сакралізацією смислу, що сприяє формуванню значення фразеологізованої мовної формули. Узагалі культурний концепт — це, з одного боку, тісне переплетіння сакралізованих буттєвих речей, використовуваних ритуалами, обрядами, звичаями, отже, наділених у людській уяві певними прикметами, з другого, — відбиття їх у слові, виразі, які набувають сакралізованого (ритуального) значення. Віра в магію речі переливається, зрештою, у віру в магію слова.

Повернімося до предмета і слова «верба». Рослина справдана широко використовується в народній медицині. Відуди варили вербу разом з цілющими травами і напували відваром хвору людину чи тварину («поможе»). Відваром верби мочать голову, щоб не боліла, лікуються від пропасниці та ревматизму, збивають гарячку. Товчене вербове листя кладуть до рани, а спиртову настоянку на ньому п'ють проти шлункових захворювань¹⁵. До речі, лікувальні властивості різних видів верби підтвердила і наукова медицина¹⁶. Особливо цілющою в народі вважають свячену вербу, звичай освячення якої дуже давній (про нього згадує вже «Ізборник» 1073 р.).

За Біблією, коли Спаситель їхав на ослі, люди встеляли йому дорогу пальмовим гіллям. З цього й пішов звичай святити гілля дерев перед Великоднем. У наших краях пальма не росте, тому вибір упав на вербу, шановану нашими предками в ритуальних весняних обрядодіях ще дохристиянського періоду. Навіть попри те, що сприйняття верби в біблійній традиції явно негативне. Коли треба

¹⁴ Степанов Ю. С. Знач. праця.— С. 34.

¹⁵ Вороний О. Знач. праця.— С. 357–358.

¹⁶ Лікарські рослини : Енциклопед. довідник / За ред. А. М. Гродзінського.— К., 1992.— С. 79–81.

було робити хрест і цвяхи для розп'яття, сосна виявилася для цього непридатною. І Бог благословив її, тому соснове дерево вічнозелене й завжди радісно шумить. Цвяхи для хреста розп'яття зробили з козячої верби, через що вона проклята Богом, — «за це її черви точать». Рослина від червоточення часто засихає, і таку суху вербу нібито сподобала нечиста сила, звідки фразеологізми — «закохався, як чорт у суху вербу», «причепився, як чорт до сухої верби».

Предмет (свячена верба, як правило, вербове гілля) стає ритуальним, що сприяє створенню ритуального образу рослини (і як матеріалізованої, і як ідеалізованої речі), який утілюється в сакралізованому смислі слова-концепту і значенні слова-знака. Інакше кажучи, концепт впливає з культурно переосмисленої форми й етнокультурного смислу. Реалія-предмет у цьому випадку певним чином ідеалізується в слові, стаючи вже не просто образом буття, а образом образу. Тому коли звучить вислів «верба б'є, не я б'ю!», супроводжуваний відповідною обрядодією (биттям свяченою вербою), то в свідомості мовця вираз і ритуальна дія заступають одне одного, а слово «верба» і ритуальний предмет «вербова гілка» синонімізуються. Сакральний ореол предмета передається слову, за яким закріплюється відповідний зміст. Він реалізується лише при певному (особливому) використанні даного слова, а також завжди в його похідних, — у номінативах-словосполученнях *Вербний тиждень*, *Вербна субота (неділя)* та номінативах-словах *Вербич*, *Вербниця* (у значенні «Вербний тиждень»). Про останні в народі кажуть: «Прийшов Вербич, два кожухи тербич», «Прийде Вербниця, назад земля вернеться».

Якщо етнокультурний зміст концепту «верба» є вторинним явищем, то в його похідних він уже є одним-єдиним, оскільки, зумовлений першим, ґрунтується на ньому. Ще від Платона побутує думка, що знання і значення (у даному разі слова, вислову) — явища різні. Якщо перше є мовленнєво-спонтанним, то друге — результатом наукового аналізу. Можна знати слова (вирази), мову в цілому, вживати їх, влучно й творчо користуватися ними, як це робить народ, але оперувати метамовою для точного формулювання значення слова здатне лише аналітичне наукове мислення. Мовець мислить образами, керується асоціативними зв'язками, споглядаючи, а дослідник оперує науковими категоріями, усвідомлюючи та аналізуючи ці образи і зв'язки. Мовець допукується в словах смислу, а дослідник — і смислу, і значення. Уживаючи ту чи іншу зазоровну формулу, мовець не лише висловлює побажання адресатові, але й здійснює певний обряд («не нами встановлений, заведений»), у рамках якого реалізується вербальний код, сакралізований і за формою, і за змістом. Допуски творчих варіантів першої та трансформацій другого можливі, навіть бажані, але за умови дотримання традицій, ритуалу.

Спонукальність зазоровних (спонукальних) формул передається, крім названих вище, ще дієслівними наказовими формами «хай (нехай) буде» («Нехай вам буде кожна година щаслива!», «Нехай здорова буде!», «хай (щоб, нехай) + форма повнозначного дієслова» («Щоб пилося та їлось та й назавтра хотілось!», «Нехай йому легенько згадається, де він у світі повертається!», «дай, Боже, щоб...» («Дай, Боже, щоб усе було гоже!», «Дай, Боже, щоб пилося і їлось та й назавтра хотілось!», «за здоров'я кого» («За ваше здоров'я!», «За здоров'я ваше, тільки в горло наше», «За здоров'я того, хто любить кого!»), «здорові + дієслівна форма» («Здорові пили!»), «Здорові будьте!» і «Будьте здорові!», «Здорові носіть!»). Серед формул цього типу є багато жаргівливих («Бувай здорова од припічка до порога!», «Будьмо живі, Богові милі, а людям і чорт не дого-

дять!», «Дай тобі, Боже, повні груди здоров'я, щоб нікуди було й дихати!», «Здорові заживайте, а що зісталось, те сховайте!», «Нехай наше лихо скаче!», «Щоб через день та й неділя, а через хату та й весілля!»). Коливання емоційної шкали висловлення (від високого регістру до зниженого) без порушення форми лише виразно його зміст і прагматичне спрямування.

Українське традиційне застілля успадкувало стародавні бенкетування зі щедрою їжею («пиро» — «жито»), можливо, звідси й «пиріг») та питтям (спочатку «меду», згодом оковитої) і піснями. Стіл у хаті (у світлиці, на покуті) — це споконвіку шанована в народі річ, хатній престіл. На нього не можна було класти нічого нечистого, саму тільки їжу¹⁷, передусім хліб і сіль (звідси традиційні формули вітання — «хліб-сіль!» або «хліб та сіль»). Тут приймали гостей, припрошуючи ритуальною формулою: «Просимо до столу (до обіду, до вечері)!\», а з якоїсь нагоди: «Просимо до святкового столу!». Буденного гостя пригощали «чим Бог послав», «чим хата багата» (примовляючи: «Чим багаті, тим і раді!»), а званих — святковими стравами і хмільними напоями. Прибулого годилося обов'язково посадити, «щоб рої сідали (роїлись)», «аби квочки добре сідали» (прикмети на добробут і щастя родини). Кожні гостини передбачали не лише свій стиль спілкування, а й виробляли сталі вислови, часто римовані, як, скажімо, у зверненні господаря до сватів: «Чи вас сюди хвилику прибило, чи духом тихим прикотило (чи вітром прикотило)!»; на весіллі до молодих: «Щоб у вас було стільки діточок, як у небі зірочок!», до господаря після обжинок: «Сніп на сто кіп, а хазяїну на сто літ!».

Якщо припустити, за Ю. Степановим, не випадковість (телеологію) найменувань¹⁸, зокрема внаслідок сакралізації предмета, предметної ситуації, що породжують або ж переосмислюють слова чи вислів, то походження імен концептів обрядової етнокультури слід шукати не лише у функціональному перерозподілі предмета (дії), але й у закріпленні тих чи інших його функцій за певною обрядодією, неминучим наслідком чого в слові (вислові) є постання ритуального (сакрального) образу. Життя цього образу в контексті обрядодії спричиняє нашарування нового культурного змісту в слові (вислові), що реалізується в новому його значенні. Точно визначити його можна, лише пройшовши зворотний шлях до глибин етнокультурного смислу й сакрального образу мовної одиниці в контексті її особливого використання в народному дискурсивному мовленні.

V. V. ZHAYVORONOK

THE MAGIC OF THE WORD — RITE LINGUISTIC FORMULAS IN ETHNIC CULTURE

The article analyzes the linguistic ritual formula, created and supported by Ukrainian ethnocultural communities. The semantics of sacral images in the conceptual chains «man — the water», «man — fish», «man — willow», «man — Spring», «man — a bee», «man — land» was founded.

Key words: concept, simile, verbal formulas, magic of the word, sanctity, psychism.

¹⁷ *Гларіон митрополит (Огієнко І. І.)* Дохристиянські вірування українського народу.— К., 1992.— С. 126, 347.

¹⁸ *Степанов Ю. С.* Знач. праця.— С. 68.

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ВИВЧЕННЯ МОВНОЇ НОРМИ

У статті проаналізовано теоретичні питання мовної норми як одного з центральних понять загальної теорії мови і категорії культури мови. Актуалізовано поняття прескриптивної і дескриптивної, символічної і прагматичної, сильної і слабкої, літературної і стильової норм у зв'язку з історією розвитку літературної мови. Особливу увагу звернено на динамічні процеси української літературної норми в контексті екстралінгвальних чинників.

Ключові слова: мовна норма, літературна норма, динаміка мовної норми, дескриптивна норма, прескриптивна норма, стильова норма.

Норма — це важливе поняття загальної теорії мови і головна категорія культури мови. Будь-яка розвинена мова має конкретно-історичну, соціально детерміновану норму. Вона впорядковує складну мовну структуру, консолідує національний простір. С. Я. Єрмоленко тлумачить норму як «сукупність мовних засобів, що відповідають системі мови й сприймаються її носіями як зразок суспільного спілкування у певний період розвитку мови і суспільства»¹.

У лінгвістиці часто як синоніми функціонують терміни «мовна норма» і «літературна норма». Проте поняття мовної норми ширше й охоплює характерні ознаки системи мови, норму загальнонародної національної мови, її діалектні вияви, що засвоюються носіями мови стихійно. Літературна норма передбачає свідоме користування усталеними, кодифікованими зразковими мовними формами, які закріплюються у свідомості суспільства в процесі освіти.

Норма виступає об'єднувальним і зміцнювальним елементом літературної мови на всіх етапах її розвитку. Важливою ознакою літературної мови є стійкість, консерватизм норми. Тому й залишаються незмінними впродовж сотень років основний лексичний запас, фонетичні особливості, граматична будова. Проте мова, як і будь-який живий організм, постійно розвивається, збагачується, удосконалюється.

Внутрішньоструктурний і функціональний розвиток літературної мови історично зумовлений і залежить від інтралінгвальних та екстралінгвальних чинників. Динамізм мови — це процес, який забезпечує її відповідність змінним потребам комунікативної і пізнавальної діяльності людини. Як стверджує М. М. Пилинський, історична змінність мовної норми на будь-якому синхронному зрізі врівноважена відносною стабільністю, потрібною для нормального функціонування мови². За словами С. Я. Єрмоленко, «літературна норма, реалізуючись на синхронному рівні, завжди містить у своєму змістовому плані елементи мовної діахронії, виявляє якнайтісніший зв'язок з літературною тради-

¹ Українська мова : Енциклопедія.— 3-є вид. / Редкол.: Русанівський В. М., Тараненко О. О. (співголови) та ін.— К., 2007.— С. 438.

² Пилинський М. М. Мовна норма і стиль.— К., 1976.— С. 14.

цією»³. Кожний стан мови позначений динамічною рівновагою, відносною стійкістю, що забезпечує передавання досвіду від покоління до покоління. Обґрунтовуючи неперервність традицій в історії української літературної мови, М. А. Жовтобрюх наголошував, що норма в історії мови — це інструмент формування літературної мови на тлі процесів взаємодії, впливу, розходження споріднених мов, вироблення диференційних ознак, які розмежовують споріднені мови⁴. Дослідження мовної норми передбачає встановлення закономірностей розвитку літературної мови з урахуванням внутрішніх потенційних можливостей системи та в зв'язку з динамікою соціально-культурних чинників. С. Я. Єрмоленко диференціює зовнішні та внутрішні критерії літературної норми. До зовнішніх критеріїв належать: «а) культурно-історичний критерій (він визначальний на початку формування літературної мови як соціально престижного різновиду національної мови); б) критерій мовної традиції; в) критерій поширеності, або статистичний критерій; г) критерій загальноновизнаних зразків, до яких належить мовна практика авторитетних письменників»⁵. Важливим зовнішнім критерієм літературної норми є естетичний критерій, співвідносний з художньо-мовною практикою письменників, а в новітні часи — мотивований впливом авторитетних засобів масової комунікації⁶. Внутрішній критерій літературної норми — це її відповідність законам системи національної мови. Усі критерії літературної мови взаємодіють між собою. У різні періоди розвитку літературної мови одні з цих критеріїв набувають більшої ваги, інші — стають другорядними.

Прийняті норми через певні проміжки часу потребують перегляду, переоцінки. Ретроспективною і найбільш експліцитною та об'єктивною формою суспільного прийняття мовної норми є кодифікація. Саме вона відбиває ті явища, які усталилися в процесі мовної практики. Кодифікацією називають систематизацію мовної норми в граматиках, підручниках, словниках, довідниках⁷. Проте лінгводидактична література не завжди встигає фіксувати відповідні зміни, які відбиває мовна практика. І тому в окремі періоди історії літературної мови варто говорити про існування прескриптивної і дескриптивної мовної норми⁸.

Г. М. Яворська розглядає поняття «дескриптивна» і «прескриптивна» лінгвістика. На її думку, для створення літературних норм важливим є об'єктивний опис мовного матеріалу, який здійснює дескриптивна лінгвістика, та втілення приписів і рекомендацій щодо його використання, що робить прескриптивна лінгвістика⁹.

Прескриптивна норма — це сукупність тенденцій відбору і правил уживання мовних засобів. Її стабільність залежить від культурно-історичної ситуації, мовної структури та особливостей генези її літературної форми.

Дескриптивна норма відбиває реально вживані в мові лексеми, словоформи, мовні конструкції. Вони не завжди відповідають установленим зразкам, адже на них позначаються і стилістичний потенціал, і екстралінгвальні чинники, і постійні внутрішньосистемні пошуки. Дескриптивна норма неоднорідна і відбиває тенденції стильових норм — динамічного, відкритого ряду мовних одиниць,

³ Єрмоленко С. Я., Бибик С. П., Коць Т. А. Літературна норма і мовна практика.— К., 2013.— С. 65.

⁴ Жовтобрюх М. А. Давні традиції в новій українській літературній мові // Мовознавство.— 1970.— № 5.— С. 15–24.

⁵ Єрмоленко С. Я., Бибик С. П., Коць Т. А. Знач. праця.— С. 20.

⁶ Там же.

⁷ Див.: Єрмоленко С. Я. Кодифікація норми // Українська мова : Енциклопедія.— С. 269; Струганець Л. В. Динаміка лексичних норм української літературної мови ХХ ст.— Тернопіль, 2002.— С. 22.

⁸ Див.: Коць Т. А. Про прескриптивну і дескриптивну норму в граматиці // Культура слова.— К., 2010.— Вип. 72.— С. 47–54.

⁹ Яворська Г. М. Прескриптивна лінгвістика як влада.— К., 2000.— С. 299.

який допускає набір специфічних виражальних засобів, що формуються в конкретних текстах за відповідними принципами створення відповідного функціонального різновиду (наукового, офіційно-ділового, художнього, публіцистичного, релігійного). Дескриптивну норму мовознавці фіксують у наукових дослідженнях. Порівнюючи прескриптивну і дескриптивну норми в різні періоди розвитку мови, можна помітити безупинний рух мовних явищ з однієї сфери до іншої. У процесі кодифікації через фільтр законів мовної системи відбираються певні мовні явища і таким чином набувають нормативного статусу.

Сучасна літературна норма не може бути мірилом нормативності одиниць упродовж історичного розвитку мови. Кожний період мав свої особливості розуміння літературного стандарту. Українська літературна мова до кінця XIX ст. в структурному плані була відкритою, гетерогенною системою, яка водночас зберігала книжну традицію (церковнослов'янські елементи) і в яку необмежено проникали діалектні одиниці на всіх рівнях. Цьому сприяли відсутність кодифікаційних праць та орієнтації на опорний діалект. Формуванню літературної мови перешкоджали заборони царського уряду Росії, що призводило до жорсткого обмеження її функціональних можливостей. Активізація національно-визвольного руху (зовнішні критерії) на початку XX ст. сприяла функціональній експансії і стала потужним поштовхом до створення єдиного літературного зразка, який би зміг об'єднати український простір. Спільними зусиллями мовознавців і громадських діячів було створено нормовану й кодифіковану систему з визначеними парадигмами на всіх мовних рівнях. Основою формування літературної норми була традиція вживання в художніх творах письменників надніпрянської частини України, яка стала компромісним варіантом кодифікаторів літературного зразка.

На початку XX ст. спостерігаємо процеси демократизації мови, що виявлялися в широкому залученні діалектизмів, активізації потенційних можливостей мовної структури, впливові польської і російської мов. Це спричиняло варіантність засобів мовного вираження, яка була шляхом пошуку прийняттого літературного стандарту.

Мовна практика початку XX ст. демонструє тенденцію естетичного відбору мовних одиниць, що виявлялося, зокрема, в інтелектуалізації мовомислення, в розширенні словникового запасу за рахунок прийнятних для суспільної свідомості позитивних одиниць, які продукувалися за рахунок і внутрішніх потенційних можливостей мови, і запозичень. Кодифікаційні процеси відбувалися в мові класиків художньої літератури, у періодичних виданнях, які були синхронним відображенням внутрішньосистемних тенденцій мовної норми.

Кодифікатори літературної норми (О. Синявський, О. Курило, А. Кримський, Є. Тимченко) у 10–20-х роках XX ст. в умовах бездержавності ставили за мету показати визначальні особливості української мови — відмінні від інших споріднених слов'янських мов. Такі тенденції відбивала і мовна практика більшості періодичних видань. Це згодом було закріплено в правописі 1928–1929 рр., який став символом соборної української мови. С. Я. Єрмоленко оперує поняттям «символічна норма» і тлумачить його як «сформований в уяві мовця ідеал літературної норми, який уособлює зв'язок із народними традиціями, національним самоусвідомленням, вибором таких мовних засобів, які вирізняють українську мову з-поміж споріднених мов»¹⁰. У 40–80-х роках XX ст. символічна норма стає неактуальною. Неперервність писемної традиції в ті часи забезпечували насамперед мовні особистості — митці художнього слова. Тоталітарний режим проголосив курс на зближення з російською мовою, що знаходить відбиття в прескрипціях того часу. Тенденція до максимального зближення української і російської мов позначилася на зникненні традиційних форм і яви-

¹⁰ Там же.— С. 257.

ща варіантності зокрема. Це найвиразніше простежується на лексичному рівні, меншою мірою — на морфологічному та синтаксичному рівнях. Тривав процес стандартизації мови, зокрема публіцистичного стилю, що виявлялося у вилученні діалектизмів, самобутньої абстрактної лексики, помітного зниження кількості лексем на позначення інтелектуальної та естетичної сфер мовомислення, поширення словотвірних моделей російської мови. ЗМІ як вагомий інструмент впливу на масову свідомість використовувалися для заперечення національної ідеї, згасання духовного розвитку й утвердження ідеологічних соціалістичних цінностей, що виявлялося в класовому підході до розуміння понять і явищ позамовного світу. Завдання сформувавши нове суспільство без будь-яких традицій і самоідентифікації передбачало вживання в мові однотипних, односторонніх, семантично прозорих слів і висловів. Це помітно насамперед у переорієнтації оцінного потенціалу мовних одиниць. На граматичному рівні характерне витіснення на периферію іменників чоловічого роду II відміни в давальному відмінку однини з закінченнями *-ові, -еві* й активізація відповідних форм із закінченнями *-у, -ю*; нерозрізнення називного і кличного відмінків, поширення активних дієприкметників на *-учий, -ючий*. Інакше кажучи, було проголошено курс на утвердження тих зразків, які певною мірою руйнували тенденцію до створення символічної мовної норми. Таке підпорядкування мовних засобів визначеній комунікативній меті — однозначному для загалу розумінню потрібної інформації, яке веде до порозуміння між суб'єктом (владою) і об'єктом (народом), С. Я. Єрмоленко називає прагматичною мовною нормою. *Прагматична мовна норма* — це одна з визначальних ознак стильової норми насамперед публіцистичного стилю. Мовні засоби впродовж усієї історії літературної мови виконували прагматичну функцію — були інструментом впливу на масову свідомість суспільства. У 10–20-х роках ХХ ст. прагматична норма доповнювала символічну норму, оскільки остання теж працювала на утвердження національної ідентичності. У 30–80-х роках ХХ ст. сформована символічна норма поступається прагматичній нормі, яка руйнує традиційні для українського мовомислення національні, релігійні, естетичні ідеали і пропагує нові класові ціннісні орієнтири функціонування літературної мови і позамовного світу.

Українські мовознавці в синхронному і в діяхронному аспектах пропонують диференціювати сильну і слабку мовні норми¹¹. *Сильна норма* (регулярні, традиційні реалізації кодифікованих фонетичних, лексичних, граматичних мовних одиниць), яка лежить в основі літературного стандарту і національної мови загалом, була сталою впродовж усієї історії літературної мови. *Слабка норма* пов'язана з прагматичною і стильовою нормами, які демонструють хитання у виборі лексичних засобів, граматичної форми тощо. Це зумовлює явище варіантності або відхилення від кодифікованої норми.

Слабкою нормою протягом усієї історії літературної мови були форми родового відмінка однини іменників чоловічого роду II відміни. До 70-х років ХХ ст. семантично не мотивувала і не розрізняла їх і прескриптивна норма. Закінчення *-у/-ю, -а/-я* іменників чоловічого роду II відміни однини в родовому відмінку були нормативними варіантами. Хитання цієї слабкої норми в 90-і роки ХХ ст. у мовній практиці, зокрема, періодичних видань пов'язуємо з явищем гіперизму, зумовленим активним дистанціюванням від російської мови. До слабкої норми належать також форми кличного відмінка, ступенів порівняння прикметників, словотвір назв осіб за родом діяльності. Історичні внутрішньосистемні зміни в морфологічній категорії числа (занепад двоїни) виявляють себе в слабкій нормі форми множини в поєднанні з числівниками *два, три, чотири*. Варіантність закінчень знахідного відмінка однини іменників II відміни чоловічого роду, переважно назв побутових предметів, є причиною слабкої норми синтаксичного

¹¹ Там же.— С. 276.

зв'язку дієслівного керування. У 10–30-х роках ХХ ст. була тенденція до витіснення з ужитку форм, спільних з називним відмінком, які у 40–80-і роки активізувалися, у кінці ХХ — на початку ХХІ ст. спостерігаємо паралельне функціонування обох морфологічних форм.

Досліджуючи мовну норму в діахронії, варто враховувати динаміку рівневої структури мови, яку традиційно відбивала прескриптивна наука. Історія літературної мови відображає тенденції розвитку лексичної, морфологічної і синтаксичної норм. Лексична норма регулює семантичні процеси та правила слововживання. Лексична система відкрита, динамічна і зумовлена насамперед прагматичними чинниками. Входження в літературний ужиток нових, найчастіше запозичених, слів, їх адаптація до внутрішніх законів мови відбувається впродовж кількох років. Писемні джерела, зокрема публіцистичного стилю, фіксують усталення їх фонетичної і граматичної структури, семантичні процеси, які розкриваються контекстуально. С. П. Бибик зазначає, що «певні хвилеподібні зміни в уявній діаграмі лексичного розвитку сучасної літературної мови відбуваються на тлі культурно-історичних змін у соціумі»¹². Стан лексичної норми визначає інтенсивність внутрішньосемантичних процесів актуалізації, переорієнтації, активізації-пасивізації, неологізації тощо.

Порівняно з іншими рівневими нормами граматична норма — найстабільніша впродовж усього історичного розвитку мови. Граматична будова мови в певний період історичного розвитку мови — відносно стабільна система, організована за строгими законами. Проте ця система перебуває в стані постійного й активного руху. Природа граматичної будови мови, яка виявляється, з одного боку, в стабільності, а з другого, — у складній внутрішній структурі, що регулює функціонування всього мовного організму, свідчить про гармонійне поєднання в ній чітких механізмів і потенційних можливостей.

Граматична норма об'єднує систему морфологічних, синтаксичних одиниць, їх категорій і форм, а також словотвірних одиниць і способів слововживання.

Морфологічні явища представлені парадигмами лексико-граматичних розрядів: відмінкових форм, форм числа, роду, ступенів порівняння, виду тощо. Унаслідок відкритості мовної системи граматичні форми окремих парадигматичних елементів видозмінюються. Це порушує ще одну проблему динаміки мовної норми — варіантність. Хронологічно обмежена варіантність слова — це безпосередній наслідок історичного розвитку, еволюції мови. Окремі варіанти слова з часом або зникають, або розподібноються. Інші функціонують у мові впродовж усього історичного розвитку. Часто вони є ознакою розбудованої стилістичної системи літературної мови.

Важливим чинником співіснування варіантів у будь-який період розвитку було визнання або невизнання їх лінгвістами, що відбивалося на кодифікації і впровадженні в мовну практику відповідних прескриптивних норм.

Виняткова рухливість властива словотвірній нормі. Словотвірна система тісно пов'язана з іншими рівнями мови — фонологією, морфологією, синтаксисом і граматиною в цілому. Крім цього, у словотворі неможливо визначити чітку межу між його потенційними можливостями і фактичною реалізацією, між синхронією і діахронією.

Словотвірна норма визначає закономірності творення морфологічних структур похідних слів і вираження ними нових значень, фіксує зразки моделювання похідних слів у процесі деривації.

Словотвірна норма охоплює високопродуктивні та малопродуктивні моделі, а також регулює поодинокі явища, які через невідповідність установленим схемам зникають. Словотвірна норма закріплює вживання в літературній мові не лише похідних слів, а й усіх словотвірних ресурсів.

¹² Там же.— С. 73.

Сучасна словотвірна наука на позначення процесів творення регулярних і нерегулярних словотвірних номінацій уживає терміни «узуальне» — «неузуальне» словотворення. Неузуальним словотворенням називають нестандартне творення слів¹³. Є. А. Карпіловська опозицію узуальне — неузуальне ототожнює з поняттями «нормативне» — «ненормативне» і наголошує, що часто потенційні слова, які відповідають словотвірній системі мови, можуть бути сприйняті як ненормативні з погляду лексичної норми¹⁴. Термінами «нормативний» — «ненормативний» оперує культура мови. Поняття «узуальний» — «неузуальний» належать до терміносистеми словотвору.

Синтаксична норма визначає поєднання та порядок слів у реченні. Об'єктом синтаксичної норми виступають ті мовні механізми, які забезпечують цілісність усієї мовної системи. Морфологічні й синтаксичні явища тісно переплетені, тому часто важко визначити належність певних граматичних явищ до морфології або синтаксису, наприклад категорію відмінка.

Синтаксична норма не змінюється, а вдосконалюється. На створення нового синтаксичного зразка зазвичай працюють сотні років десятки поколінь мовців. Завдяки таким тривалим динамічним процесам граматична норма на кожному етапі історії літературної мови достатньо досконала і служить об'єднанню часової і просторової парадигм національного мовного простору.

Українське мовознавство має вагомі фундаментальні здобутки в дослідженні мовної норми — важливого поняття загальної теорії мови і головної категорії культури мови. Визначено теоретичні засади і сформовано поняттєву базу вивчення літературної норми в синхронії і діахронії, що передбачає висвітлення процесів динаміки літературної мови з урахуванням взаємодії дескриптивної та прескриптивної мовних норм. Вітчизняні дослідники вводять у науковий обіг поняття символічної та прагматичної, сильної та слабкої мовної норми, диференціюють літературну і стильову норми, які перебувають протягом усієї історії літературної мови в тісному взаємозв'язку і працюють на об'єднання національного простору. Вагомі досягнення має українська лінгвістика в дослідженні рівневої мовної норми, у виробленні когнітивних засад сучасної лінгвостилістики, що стає підґрунтям для розвитку комплексної концепції нового лінгвософського аналізу.

T. A. KOTS'

THEORETICAL FOUNDATIONS STUDY LINGUISTIC NORMS

The article analyzes the theoretical issues of language rules as one of the central concepts of the general theory of language and culture category of speech. Modified notion prescriptive and descriptive, symbolic and pragmatic, strong and weak, literary norm and style rules in connection with the history of language. Particular attention is drawn to the dynamic processes of Ukrainian literary norm in the context extralinguistic factors.

Key words: linguistic norm literary norm, the dynamics of language rules, descriptive norm, prescriptive norm, stylistic norm.

¹³ Клименко Н. Ф., Карпіловська Є. А., Кислюк Л. П. Динамічні процеси в сучасному українському лексиконі.— К., 2008.— С. 26.

¹⁴ Там же.— С. 49–50.

ТЕНДЕНЦІ ДО «ЕЛІТАРИЗАЦІЇ» ЯК ОДИН З НАПРЯМІВ РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ НОВІТНЬОГО ПЕРІОДУ (кінець ХХ — початок ХХІ ст.)

У статті в загальному комплексі сучасних процесів розбудови української літературної мови на оновлених нормативно-стилістичних засадах автор розглядає тенденції до її «елітаризації» — з одного боку, до формування її стильового образу в бік ніби більшої «вишуканості» (включно з «європеїзацією») і «книжності», а з другого, — в напрямі посилення її регулярності і «правильності».

Ключові слова: українська літературна мова новітнього періоду, прескриптивно-пуристичні тенденції в українській мові, «мовна елітарність» і «мовна еліта», «європеїзація» в українській мові.

1. У загальному комплексі сучасних процесів розбудови й перебудови української літературної мови (УЛМ) на оновлених нормативно-стилістичних засадах — з віддаленням її від образу наявного на початок 90-х років «офіційного» стандарту і з наближенням (справжнім чи тільки гаданим у різних його конкретних виявах) до своєї «справжності» — можна констатувати активізацію тенденцій, з одного боку, до її дальшої «демократизації» на українській національній основі (з розширенням наявності елементів, властивих тільки або переважно їй, а також елементів етнографізації, колоквіалізації), з другого ж, навпаки, — до її «елітаризації» (включно з дальшою «європеїзацією»). Ці напрями можна загалом підвести під опозицію таких різновидів пуризму, що їх виділяють у сучасній славистиці, як: пуризм, зорієнтований на народну мову (етнографічний пуризм), — пуризм, зорієнтований на особливості мововжитку певної авторитетної суспільної групи, верстви (елітарний пуризм)¹. Вони тісно взаємодіють з основним для УЛМ виявом пуризму — етномовним (національно-мовним, етнізаційним), який об'єднує тенденції до збереження етнічного ідіому в його якомога повнішій самототожності шляхом обмеження впливів на нього з боку інших етнічних ідіомів, але це етнізаційний пуризм не загального характеру, спрямований проти іншомовної експансії в цілому, а пуризм вибіркової дії, характерний насамперед для мов народів, які в попередній період своєї історії входили до складу держав, зокрема імперій та федеративних утворень, як

¹ Див.: *Thomas G. Linguistic purism*. — London ; New York, 1991. — P. 76–81; *Thomas G. The development of Slovak purism // Oxford Slavonic Papers (New Series)*. — 1997. — Vol. 30. — P. 67; див. також огляд: *Lubaś W. Puryzm we współczesnej polityce językowej w krajach słowiańskich // Z polskich studiów slawistycznych*. — Ser. XI: Językoznawstwo. — Warszawa, 2007. — S. 119–127; про елітарний пуризм у розвитку слов'янських літературних мов див. також: *Markowski A. Podstawy wobec języka // Nowy słownik poprawnej polszczyzny PWN / Pod red. A. Markowskiego*. — Warszawa, 1999. — S. 1723–1724; *Kurkowska H. Teoretyczne zagadnienia kultury języka // Buttler D., Kurkowska H., Satkiewicz H. Kultura języka polskiego : Zagadnienia poprawności gramatycznej* — Warszawa, 1971. — S. 70–73.

непровідні нації, і спрямований на обмеження наявності в їхній структурі елементів мови / мов раніше провідної нації / націй (у сучасній українській мові це насамперед антиросійський, але, наприклад, не антипольський пуризм), здебільшого доповнюючи його, але з можливою в певних випадках дією ніби всупереч його настановам.

У понятті «елітаризації» щодо сучасних тенденцій у розвитку УЛМ доцільно розмежовувати вужче й ширше її трактування.

2. У вужчому розумінні — це тенденції а) до формування стилістичної манери мовлення й ширше — стильового образу УЛМ шляхом відмежовування від наявного стану «офіційної» стандартної мови в бік ніби більшої «вишуканості» (див. п. 2.1), б) до послідовного, системного дотримання нормативних фонетичних і граматичних настанов на рівні мововжитку і до дальшої розбудови та певної перебудови її граматичної й словотвірної структур на засадах регулярності, «правильності» (див. п. 2.2).

2.1. Це демонстрування або й системне культивування певних особливостей мовлення, схильність до вживання певних мовних одиниць, які, безперечно, не можуть не сприйматися з боку, напевно, переважної частини пересічних «природних» носіїв мови як «вишуканіші» на загальному стилістичному тлі звичайного мовного узусу, а значна частина таких особливостей, хоч і явно не «народних» у своїй основі, має також, очевидно, конотації «справжніх» або принаймні «більш українських» (в усякому разі, для відповідних кіл мовців).

Ця стильова лінія в УЛМ виявлялася, звичайно, й до початку 90-х років — як схильність до вживання іншомовних слів без видимої номінативної потреби, як надавання деяких «вишуканих» західноєвропейських особових імен (*Альберт, Елеонора* і под.); в «інтелігентському» дискурсі — як схильність до вживання, наприклад, займенника *котрий*, а не *який*, з пуристичними настановами — як вибір того з пари синонімів на зразок *блакитний* — *голубий, цера-та* — *клеюнка*, що, хоча й рідше вживається в живій мові, не має відповідника в російській мові, зокрема в «письменницькому» дискурсі — як вибір того із синонімів, що належить до вищого стилістичного регістру: *віншувати* замість *поздоровляти* або *вітати*; у фонетиці — в «староінтелігентській» манері вимови іншомовних слів з пом'якшенням [л], рідше також [г] перед [е]: *лекція, проблема, Ленін, література*, у мовленні вихідців з Галичини та Закарпаття — ще частіше в пом'якшенні [л], а також у вимові [г] замість нормативного [г] у відповідних іншомовних словах: *газета, гімназія, колета* і под.; у наголошуваних слів: *захворіти, радіий*, у мовленні, наприклад, Бориса Олійника, Павла Мовчана: *передбасім*. Тенденція до «європейськості» має своє підґрунтя також у мовостилі української художньої літератури (звичайно, значно менш виразне, ніж тенденції до «українізації» УЛМ як її «демократизації»), наприклад у Олеся Гончара: *«Хайвей* сичить, шкварчить. ... Обігнали *трак*, ... обганяєм... машину, обшиту по боках *синтетиком*, ... відмовив *кондишен*», *амбасада, амбасадський, гелікоптер, телевізія, Дніпро-рівер* та ін. (роман «Твоя зоря»). У радянський час, однак, уже майже пройшла мода на «благогородження» певних українських прізвищ з підведенням їх під той чи інший зразок російських прізвищ, у гостро шаржованому вигляді відбита в комедії Миколи Куліша «Мина Мазайло», один з героїв якої на прізвище *Мазайло* вирішив змінити його на *Мазєнін* (інший же член родини — його син, вихований уже по-радянському, — теж виправив своє прізвище, але цілком «навпаки» — на *Мазайло-Квач*, тобто в загальному руслі «демократизації по-українськи»).

Ці явища стали простежуватися на різних мовних рівнях у рекомендаціях і настановах, у мовній практиці певних ЗМІ і просто в мовній стихії (нерідко в своєму досить наївному вигляді). Пор., наприклад, у досить амбітному формулюванні завдань мовної діяльності одного з популярних українських телеканалів, що їх підтримує й частина українських мовознавців: «Це дуже практичний (? — О. Т.) проєкт. Ми хочемо впровадити моду на красиве (! — О. Т.) українське мовлення» (В. Бородянський, керівник т/к СТБ)².

² Див.: *Промова, або Де ми помиляємося...* / Кер. проєкту О. М. Демська-Кульчицька (заст. директора Ін-ту української мови НАН України); відп. ред.: К. Г. Городенська (Ін-т української мови), В. Л. Кабак (літ. редактор т/к СТБ). — К., 2006. — С. 7; пор. також у назвах деяких посібників з культури української мови: *Береза Т. Гарна мова* — одним словом: словник *вишуканої української мови*. — Л., 2015. — 420 с.; з підкресленням також ідеологічного моменту: *Береза Т., Зубрицька І., Зелений Ю. Мова* — не калка : *Патріотичний словник гарної української мови* «Говорімо гарно!». — Л., 2014. — 700 с.

Це, по-перше, демонстрування традиційного для відповідних напрямів вітчизняної культури прагнення до «європейськості» (у своїх конкретних мовних виявах воно найчастіше поєднується з тенденцією до дальшого відмежування від російської мови).

На лексичному рівні тенденції такого роду виявляються насамперед в увізненні схильності до вживання іншомовних слів (як правило, відсутніх у російській мові) без явної суто номінативної потреби, але не автоматично, за інерцією, а усвідомлено й, можливо, навіть дещо підкреслено, з певним замилюванням, естетизацією (ця тенденція, що очевидно йде врозрід з лінією етнізаційного пуризму, може бути наявна і в мовній практиці тих осіб, ЗМІ, інституцій, які у своїх програмових засадах виступають проти вживання запозичених слів у тих випадках, коли в українській мові є питомі відповідники, і навіть закликають до відновлення практики 20-х років з пошуком або створенням українських замінників до іншомовних слів). Так, доводилося чути навіть від мовознавця таку, наприклад, аргументацію: «Телевізія — це ж так по-українському! Не те що незграбна калька *телебачення*» (пор. рос. *телевидение* і п. *telewizja*). У руслі цієї тенденції активізувалися у вжитку прикметника *модерний* замість *сучасний* або *новітній* (досі значення «сучасний» обмежувалося для цього слова звичайно сферою моди): «розбудова *модерної* української економіки», у назвах книжок: Я. Грицак. Нарис історії України: Формування *модерної* української нації XIX–XX ст.; В. Кравченко. Україна, імперія, Росія: Вибрані статті з *модерної* історії та історіографії, у назвах нових книжкових серій: «Україна *модерна*», «Українська *модерна* література», *мілітарний* замість *військовий*: «у *мілітарній* сфері», «діяти *мілітарними* методами», «*мілітарна* допомога»; інші приклади: «Елізабет Тейлор *офірує* великі кошти на боротьбу зі СНІДом» («Студія 1+1», ТСН, 2.03.1998), «Список *офірувачів* на Тарасову церкву» (Сл. Пр., 1.04.2004, с. 9), пор. загальноживані (*по*)*жертвувати*, *жертводавець*; «Лектура з літератури для вчителя й учня» — назва рубрики (УУ, 2002, № 2, с. 52), пор. *читання*; у гуманітарних науках: *рецепція* замість *сприйняття* (Іван Дзюба. Взаємодія двох культур: стереотипи *рецепції*); у середовищі мовознавців поширилося вживання прикметника *лінгвальний* замість *мовний*: «*лінгвальна* ситуація в країні», «*лінгвальні* процеси»³; у літературознавстві: *нарація*, *наративний*, *наратор* (за наявності й широкій уживаності в українській мові слів з такими самими значеннями *оповідь*, *оповідний*, *оповідач*). Періодичні наукові конференції Міжнародної асоціації україністів (з 1990 р.) мають назву *конгрес* (пор. «традиційну» назву *з'їзд* у діяльності Міжнародного комітету славістів). Перший випуск «Бібліотеки Міжнародної школи україністики» мав латинську назву «*Quo vadis, Україно?*» (Одеса, 1992); пор., з іншого боку, старослов'янську назву праці Миколи Хвильового 20-х років, що також стосувалася подібної проблематики, «*Камо грядеши*»).

У серії рекомендацій відомого в 90-і роки пропагандиста чистоти (автентичності) української мови було подано, однак, і низку іншомовних слів (запозичених у різний час переважно з польської мови), «освячених більшою чи меншою традицією вживання», які в радянський час «на тлі гіпертрофованої прихильності до іншомовних запозичень» були, проте, «небажані» — через їхню відсутність у російській мові: *амбасада*, *візія* (видіння, картина), *генерація*, *гратулювати*, *евентуальний*, *заїмпонувати*, *заїніціювати*, *імпреза*, *лектура*, *мана*, *маргінес*, *нетація*, *обсервація*, *опінія*, *пресовий* (замість *прес-...*), *сильветка*, *симпатик*, *студії* («навчання»: *студії в університеті*), *телевізія*, *терен* (територія), *толерувати*, *фундатор*, *централь*, *икіц* та деякі інші (Олесь Боярчук [О. Рибалко]. Правдиве українське слово.— Газ. «Старожитності», 1992, ч. 14/30, с. 11).

³ Так, подаючи в своєму словнику, наприклад, замість *горизонтальний* — *поземний*, замість *вертикальний* — *доземний* і т. ін., його укладач у власне авторській мові визнає за доцільне, однак, уживати саме *лінівальний* замість *мовний* (Зубков М. Сучасний політехнічний російсько-український словник-довідник // Вісн. Нац. ун-ту «Львівська політехніка»: № 620: Проблеми української термінології.— Л., 2008.— С. 132).

У наукових працях українських авторів (тих, що друкуються за кордоном або в Україні з участю й зарубіжних авторів) стала застосовуватися практика подавання їх хоча й за трикомпонентною формулою, офіційно прийнятою в Україні, але зі скороченням імені по батькові до першої літери, що нагадує практику офіційного іменування особи в англійськомовних країнах: *Мирослав В. Попович*.

Одним з найвиразніших виявів прагнення до «європейськості» в мові стало вживання звука [г] і відповідної букви, відновленої в УП-90, в іншомовних словах⁴. У публічному мовленні відомих у сучасній Україні осіб, у практиці ефірних і друкованих ЗМІ, які прагнуть користуватися вишуканою літературною мовою й особливості мовлення яких багато хто тепер сприймає як «елітарні», в окремих видавництвах і окремих виданнях з «європейською» орієнтацією цей звук і ця літера стали простежуватися ширше, ніж це передбачають чинний правопис і нормативні словники, — з прагненням до їх відтворення відповідно до оригіналу (хоча й дуже непослідовно і часто просто помилково)⁵. Наприклад: *генерація, еміграція, лінгвіст* (Іван Дзюба. — Радіо «Свобода», 1.06.2002); *газета, генерал, інтелігентний, регіон*, хоча, з іншого боку, *гігантоманія, полігон, техногенний* (Володимир Яворівський — у своїй авторській програмі: УР-1, 11.07.2001); *легалізація, регіональний* (Сергій Головатий. — УТ-2, 8.10.1996); *антологія, генерація* (Оксана Забужко); *граційний, енергія, регулярний, інтелігентство*, хоча, наприклад, *гітара, фігура, цигарка* (Юрій Покальчук. Те, що на споді. Л., 1998). У межах цієї тенденції простежуються також наївні випадки гіперкоректності (вияви, так би мовити, «народної етимології» в орфоепії та графіці) — з вимовою [г] і написанням з г у тих словах, де для цього немає жодних етимологічних підстав: *бюстгальтер, гамбургер, тарт, нігілізм* і под., навіть у питомих або давно українізованих словах: *галузь, таразди* («побажати всіляких тараздів»); особливо в іншомовних власних назвах: Вацлав *Гавел* — про президента Чехії (ч. *Havel*): «...Ваш Вацлав *Гавел*» (Віктор Ющенко, зачитуючи листа від нього на майдані Незалежності 23.11.2004), *Гегель* (нім. *Hegel*), композитор *Гайдн* (нім. *Haydn*), *Гейне* (Юрій Покальчук, зазначений твір, с. 54), *Гаара* (*Гаазький трибунал*: П, 10.08.2004), *Гельсінкі* («Студія 1 + 1», ТСН, 12.10.2002: журналіст у репортажі), штат *Огайо* (5 т/к., 6.01.2005: ведучий програми), *Ашгабад* (УС, 12.01.1994), *Голокост* (УС, 3.02.2000); в авторитетному журналі (очевидно, тут можна припускати «гріх» не самих перекладачів та інших авторів матеріалів, а літредакторів): *розгальмований*, німецькі генерали *Вільгельм* Гренер, *Айхгорн* (Сучасність, 2002, ч. 6, с. 53, 74, 100); Ярослав *Гашек*. Варварська іронія (Сучасність, 2005, ч. 2; тут є також топоніми Празький *Град*, *Градчани* та ін.).

У певних колах знову висувують пропозиції щодо переведення української графіки на латинську основу (запровадження латиниці паралельно з кирилицею або взагалі замість неї), що їх можна розглядати не тільки як рух у напрямі мовної глобалізації, а й у загальному контексті посилення дивергенційних тен-

⁴ Див. докладніше: Тараненко О. О. Нові явища у фонетиці сучасної української мови (кінець ХХ — початок ХХІ ст.) // Мовознавство. — 2016. — № 2. — С. 19–20.

⁵ Ось, наприклад, деякі критичні відгуки на це явище: «Почали друкувати *географія, організація, педагогіка*, бо так нібито більше по-українському, вимова з [г] є начебто ознакою азійської відсталості, а повсюдне “гекання” засвідчує найвищу європейськість» (Св. Єрмоленко, О. Пономарів. Слово мовлене і писане. — ГУ, 8.06.1993, с. 6); «Коли дивився телепрограму “Студія 1+1”, її анонси, щоразу дивуешся, як заворожена літера “г” редакторів та ведучих передає. Бо як інакше можна сприйняти, скажімо, серед іншого недоречного гекання повідомлення про показ “легендарної стрічки “Генерали піщаних кар’єрів” або фільму “Геній”? Ах, як усі хочуть бути “елігантними”...» (Ярослав Жолдак. — УС, 29.01.1998); «Є й інший фактор, який активізує вживання [г], — мода. Замінювати фарингальний [г] проривним [г] — значить причислити себе до ляку інтелігенції» (Степаненко М., Степаненко Н. Найукраїнніша чи націоналістична? (Учителів й учням про історію української букви Г) // Українська мова й література в середніх школах, гімназіях, ліцеях та колегіумах. — 2000. — № 3. — С. 13).

денцій розвитку УЛМ щодо російської мови, як і щодо «російського» православ'я⁶ («...кирилиця є однією з основних підстав сучасної української культури, яка впевнено забезпечує їй місце у просторі російської православної... цивілізації»: І. Чорновол. Латинка в українському правописі: ретроспектива і перспектива. — [Часопис], 2001, ч. 23). У пресі (наприклад: А. Кушнір. *Laskavo prosymo v Ukrajinu*. — Дз. т., 2.09.1995, № 35; див також щойно цитовану статтю І. Чорновола), а ще більше в інтернеті з'являються публікації на цю тему, проводиться її обговорення; деякі українські ЗМІ вже користуються (переважно частково) латинкою (наприклад, «Ukraina.tak.today» — веб-сайт журнального типу, львівські журнал «І» і газета «Поступ» — в окремих матеріалах). Основні мотиви та аргументи на користь цього (див. огляд деяких з подібних ініціатив: УУ, 2001, № 6, с. 55): з одного боку, «потрібно відмовитися від московської (! — О. Т.) кирилиці й перейти на латиницю — це забезпечить нас від тиску російської мови й наблизить до Європи», з другого, — для цього саме тепер є «найсприятливіший момент: більшість вчить мову наново, правопис до сих пір не усталеаний» (до цього варто додати ще один чинник: графічно латинізовану українську мову вже широко використовують в інтернетному спілкуванні, особливо представники «комп'ютеризованих» молодшого та середнього поколінь, у спілкуванні за допомогою мобільного телефонного зв'язку). Пор., з іншого боку, цілком протилежну думку щодо подібних пропозицій і проєктів — як «надуманих, але зовсім не безневинних» «безглузких вигадок і провокацій» — у реакції, наприклад, редакції одного з українських журналів мовознавчо-педагогічного профілю (УУ, 2001, № 6, с. 55).

Спроби переведення на латиноалфавітну основу української абетки робили, як відомо, й давніше, причому навіть у ХХ ст. — у плані як орієнтації на майбутню «світову комуністичну революцію», яка приведе до усунення національно-мовних меж між народами (у підрадянській Україні в 20-і роки: М. Скрипник, С. Пилипенко), тобто, висловлюючись сучасною мовою, — у плані орієнтації на мовну глобалізацію, так і повнішого відмежування української мови від російської (хоча, звичайно ж, кирилиця свого часу спочатку усталилася в Києві і вже потім у Москві, а не навпаки): під час правописної конференції 1927 р. у Харкові (пропозиції М. Йогансена, Б. Ткаченка, М. Наконечного), з ініціативи окупаційних влад — на Закарпатті й на Пряшівщині під час Першої світової війни (запровадження угорської латиниці), на Пряшівщині (у складі Чехословаччини) в міжвоєнний період, під час Другої світової війни на зайнятій німцями території України (1942 р.): «З Берліну одержано термінове розпорядження подати проєкт латинізованої української абетки. Вчора відбулося засідання правописної комісії під головуванням Завігневича. Я теж брав участь. Виробили абетку, взявши за приклад чеську й намагаючись додержати простоти. Може, нарешті справді розірвемо цю московську пуповину та й формально так приєднаємося до Європи. Через цю одну кирилицю (й болгарщину) скільки лиха зазнав мій нарід!» (Щоденник Аркадія Любченка. Л.; Нью-Йорк, 1999, с. 113); цю вимогу німецької влади в Галичині активно підтримував, зокрема, І. Свенціцький⁷.

По-друге, тенденція до елітарного пуризму виразно виявляється в широкому руслі активізації в межах загальноукраїнського мовного простору цілої низки особливостей, з одного боку, західноукраїнської (галицької) та західнодіаспорої мовних практик, включно з їхніми полонізмами та германізмами, відсутніми або досі рідко (рідше) вживаними в «офіційному» варіанті літературної мови⁸, а з другого, — мовної практики періоду українізації 20-х — початку 30-х

⁶ Пор. подібні явища в межах сучасної мовної ситуації в Білорусі (див., наприклад: *Мячкоўская Н.* Мовы і культура Беларусі : Нарысы. — Мінск, 2008. — С. 148–149), а також тенденції до переважання латиноалфавітної графіки в нововизнаних в офіційному статусі боснійській та чорногорській мовах (у їхньому відмежуванні від сербської мови), перехід на латиноалфавітну графіку від початку 90-х рр. у мовах деяких народів колишнього СРСР, що свідчить, звичайно, не тільки про реалізацію тенденцій антиросійського або антисербського пуризму, а й у ширшому плані — про «європейський» вибір відповідних суспільств (пор. наявність таких тенденцій у самій Сербії або в сусідній Болгарії).

⁷ Див.: *Горбач О.* Шлях зі Сходу на Захід : Спогади. — Л., 1998. — С. 173.

⁸ Пор. у загальному контексті відмежування в 30-х роках від мовної практики періоду українізації заклики на зразок «гнати мітлою треба ... "аристократичні (! — О. Т.) полонізи»» (*Пильський М.* Як парость виноградної лози. — К., 1973. — С. 42–43; стаття 1939 р.).

років, яка також значною мірою ввібрала в себе особливості тодішнього західноукраїнського варіанта УЛМ⁹. Так, у лексиці це, зокрема: *аг(г)енція* (пор. *агентство*), *властиво* у значенні вставного слова і частки (замість *власне*), *достойник*, *засадничий*, *зверхник*, *на марз(г)інесах*, *мистець* (пор. *митець*), *міліціант* (пор. *міліціонер*), *питоменний* (пор. *питомий*), *піг(г)улка* (пор. *таблетка*, *пілюля*), *чужі мови* (цілком нейтрально замість *іноземні мови*), *чужомовний* (нейтрально замість *іношомовний*) та ін. У парах давно вже наявних у складі УЛМ синонімів на зразок *чемодан* (спільне з російською мовою) — *валіза* (спільне з польською мовою) друге з них, більш звичайне для вихідців з колишньої підпольської України (особливо старших поколінь) і тепер знов актуалізоване в загальноукраїнському вжитку, для Східної України й тим самим для широких кіл носіїв «офіційної» УЛМ є, безперечно, «елітарнішим» (так би мовити, «аристократичним полонізмом»).

Набули або набувають частотності слова в межах певних словотвірних типів¹⁰ — наприклад, в іменниках: *спортовець*, *бізнесовець* та ін., *мисткиня*, *членкиня* та ін., демінутивні форми *бабця*, *мамаця* та ін., *господарка* «господарство», *партизанка* «партизанський рух; партизанський загін (загони)», *візитівка* та ін.; у прикметниках: *світглядювий*, *спортовий*, *тримомовий* і под.; *баскійський*, *бразилійський*, *канадійський*; *провокативний*, *пропагандивний*, *маніпулятивний* та ін.; у прикметниках і прислівниках: *затовстий*, *затовсто*, *зачастий*, *зачасто* та ін.; у прислівниках: «робота по 10 годин *добово*», «зв'язатися *телефоново*», «співати *наживо*»; у дієсловах — активізація вживання і творення префіксальних форм вираження значення док. в. замість двовидових дієслів (префіксальна перфективація): *збойкотувати*, *змобілізувати*, *зреабілізувати*, *сфінансувати*, *зайніціювати*, *заманіфестувати* та ін.; активізація вживання і творення дієслів з префіксами *у-* / *уне-*: *узалежнювати*, *унезалежнювати* та ін.; активізація вживання деяких пасивних дієприкметників від неперехідних дієслів: *загрожений* (популярне тепер слово: «*загрожена* Україна»), «*наражений* на небезпеку» та ін.

Активізувалося вживання варіантів жін. р. низки іношомовних іменників (у конкуренції з більш рекомендованими перед цим в «офіційній» УЛМ формами чол. або сер. р.): *зала*, *генеза*, *оаза*, *Євангелія* та ін.; поширилося вживання форми чол. р. *есеї* (на відміну від раніше запозиченого *есе*, сер. р.). Стали привертати увагу такі прийменниково-іменникові конструкції, як *на еміграції*, розширилося функціонування дієслівної зв'язки *є*: «Це є “Вікна”!» (слова ведучого цієї телевізійної програми в середині 90-х рр.), із заступленням *це* на *то*: «Наступ — *то є* запорука перемоги».

У загальноукраїнському масштабі активізувалося властиве південно-західним говорам уживання фонетичних варіантів *би* (незалежно від попереднього звука, тоді як у південно-східних говорах і в літературній мові цей варіант уживається тільки після приголосного) замість *б*, *щоби* замість *щоб* (це характерно переважно для осіб, які прагнуть спілкуватися добірною літературною мовою, але не впевнені у своєму володінні «справжньою» українською мовою; відчуття мовцем того, що це є одним із зразків сучасного елітарного слововживання, очевидно, переборює побоювання того, що його можуть запідозрити у вживанні росіізмів, пор. рос. *бы*, *чтобы* як основні, нейтральні варіанти)¹¹. Поширилися випадки наголошування *донька́*, *мережа́*, мн. *пані́*, *налагоджувати*, *на початкáх* та ін.

⁹ Пор. значною мірою подібні тенденції в сучасній білоруській мові: Садоўскі П. Інавацыі 90-х гадоў у мове беларускіх недзяржаўных выданняў // Беларуская мова: шляхі развіцця, кантакты, перспектывы. — Мінск, 2001. — С. 223–224.

¹⁰ Див. докладніше: Тараненко О. О. Актуалізовані моделі в системі словотворення сучасної української мови (кінець ХХ — початок ХХІ ст.). — К., 2015. — С. 105–106, 125–128, 138–139, 150–156, 158–167, 173–174, 177–179, 182–190, 197–199, 208–211 та ін.

¹¹ Див. докладніше: Тараненко О. О. Нові явища у фонетиці... — С. 30.

Щодо конотативного образу певних галичанізмів у сприйнятті відповідних «інтелігентських» кіл «Великої України» — як одиниць вишуканішого стилістичного реєстру, «культурнішого» плану — можна навести, зокрема, такі зразки оцінних суджень: «Філіжанка — це така маленька чашечка для кави. У Львові її називають лише так. Сказати, наприклад: “Дайте мені *чашку* кави!” — означає кинути на себе невинуватну тинь. Із таким самим успіхом можете прогулюватися вулицями Львова у будівництві та косоворотці» (Ю. Охріменко. — Час, 1997, № 19); «Жителей центральной и восточной Украины западный регион всегда интересовал своим особым укладом и стилем жизни: вкусом, манерами, волнующей речью, переливающейся необычным акцентом и интонациями. В предложении выпить “*філіжанку* кави” угадывается музыка ароматов и необходимость соблюдения некоего ритуала, известного избранным и посвященным. Это вам не заурядная “*чашика* кофею” из самовара в привокзальном буфете» (И. и Н. Романец. — Журн. «Зеркало моды», 1998, № 2, с. 6). Пор. також прагнення вставляти в своє мовлення подібні слова: «Ми згадували вашу *маринарку*, чи, як ми звикли називати, *піджак*» («Студія 1+1», «Сніданок з “1+1”»: ведуча програми в розмові із запрошеним російськомовним гостем, який, найімовірніше, вперше почув тут це слово).

У сфері етикетної номінації осіб поширилася практика ввічливого звертання до осіб та їх іменування (в 3-й ос.) аж до найвищого в державній ієрархії рівня за формулою «пан (пані) + особове ім'я»: *Пане Леоніде!*, *Пане Борисе!*, *Пане Сергію!*, *Пані Ольго!*, *Пане Миколо!* і т. ін. — звертання в межах офіційного спілкування до Президента країни, міністрів уряду, народних депутатів, генералів та ін. Така практика, звичайно, є недоречною поза межами розмовно-побутового спілкування, і її «відродження» — з орієнтуванням ніби на традиції «шитомого» українського слововжитку, збережені в Західній Україні та в діаспорі, — слід розглядати як явне непорозуміння, оскільки нейтральною етикетною формулою і в цих ідіомах було / є «пан / пані + найменування людини за соціальним статусом, посадою тощо або її прізвище».

По-третє, тенденції до «елітарного» слововжитку / словотворення простежуються, особливо в мові ЗМІ, у межах лексики з українськими чи, ширше, слов'янськими коренями як творення нових або актуалізація вже наявних (застарілих, регіональних, рідше або рідко вживаних) слів, але не обов'язково як вияв прямого (етнізаційного) пуризму (заміні при цьому можуть підлягати не тільки одиниці, спільні з російськими відповідниками або подібні до них, і навіть більше — слова, відмінні від російських, можуть заступатися словами, подібними до них), а просто як постійне відштовхування від мовного узусу в напрямі пошуків одиниць «вишуканішої» мови. Це, наприклад, поява слів *чільник* і майже відразу ж після цього — *очільник*, які стали активно конкурувати в мові ЗМІ зі словами *керівник*, *начальник*: «*NN, очільниця штабу 46-ого авіаполку*» (т/к «Еспресо», 20.06.2016: у титрах); *неуникний* і частіше *неуникненний* — у конкуренції з уже наявним *неминучий*; *непроминуцій* і *непроминальний* («непроминуцій слід»; Наталка Поклад. *Непроминальність* справжності. — Сл. Пр., 20.01.2005) — у конкуренції з наявним *неминуцій*; *спротив* (пор. п. *sprzeciw*, рос. *сопротивление*), яке чомусь значно активізувалося у вжитку незважаючи на наявність *опір*: *чинити спротив*; *рух політичного спротиву*; «*Бібліотека спротиву*» (книжкова серія вид-ва «Дух і літера»); Штаб національного *спротиву* (координаційний центр «Євромайдану» наприкінці 2013 — на початку 2014 рр.), «*Crimea. The Resistance / Кримський спротив*» (укр. д/ф, 2016 р.), про антифашистський рух у Західній Європі під час Другої світової війни: «*Покійна брала участь в антифашистському спротиві часів Другої світової*» (УМ, 29.10.2013, с. 11), «*сили Спротиву*», «*голландський Спротив*»; прикметник *впродовж* (пор. кваліфікацію його як ненормативної одиниці, що виникла під впливом рос. «в продолжение», ще І. Огієнком¹²), що став активно конкурувати в часовому значенні з *протягом* (ні *опір*, ні *протягом*, які останнім часом унаслідок відзначеної конкуренції дещо звузили обсяг свого функціонування, важко, звичайно, запідозрити в якійсь «неукраїнськості»).

¹² Огієнко І. Український стилістичний словник. — Л., 1924. — С. 74.

По-четверте, як окрема тенденція в межах цього стильового напрямку виділяється ухил у бік певного гіперкоректного «окнижнення» текстів нейтрального й навіть розмовного мовлення, що виявляється насамперед: а) у відтворенні живих діалогів, розмовних партій звичайних, простих людей у мові перекладної кіно- і телепродукції як наслідок добору до «простіших» і широкоживаних слів російського оригіналу одиниць вищого стилістичного реєстру або просто неживаних («у народі»), наприклад: рос. «— Война, она *навроде* крестьянской страды» / укр. «— Війна, вона *на киталт* селянських жнив» (т/к НТН, т/с «Вечный зов», 27.10.2009: слова простого селянина); рос. «— Люда! *Вертолёт!*» / укр. «— Людо! *Гелікоптер!*», «— *Карты* у вас? — Нет, *карты* у Бориса» / укр. «— *Мати* у вас? — Ні, *мати* в Бориса» (т/к «Інтер», т/с «Тайга. Курс виживання», 22.01.2004); «я тобі *перетелефону*» (пор. рос. *перезвоню*), *духова шафа*» (пор. рос. *духовка*) (приклади також із мовлення «простих» людей у перекладних телефільмах); так само в нормативних рекомендаціях — наприклад, щодо уникнення «небажаного» прийменника *при*: не *при* аналізі, а *під час* аналізу (М. Голубець, академік НАН України. Зупинити русифікацію! — ЛУ, 18.01.2001), рос. *при разработке* — укр. *розробляючи, у процесі розроблення, під час розроблення*¹³; б) у мовленні осіб з базовою не українською, а конкретніше — з російською, мовою, а також носіїв інших (нелітературних) різновидів самої української мови в умовах нинішнього масового переходу на користування УЛМ¹⁴. Не спілкуючись постійно, тим більше з дитинства, українською стандартною мовою, особливо її розмовним варіантом, і не маючи достатньої впевненості у своєму володінні «справжньою» УЛМ, такі мовці мимоволі припускаються в доборі тих чи інших мовних одиниць стильової гіперкорекції — з відштовхуванням від російської мови, наприклад: «злочини, скоєні на *теренах* України» (прес-офіцер управління МВС в офіційному виступі перед журналістами — замість нейтрального *на території*).

З іншого боку, в описуваній період у загальному руслі посилення етнізаційного антиросійського пуризму в УЛМ продовжує звужуватися сфера вживання церковнослов'янizmів — одного з традиційних для східнослов'янських літературних мов джерел одиниць високого (вищого) стилістичного реєстру. Це відбувається не тільки в мові ЗМІ, перекладної літератури, а й у деяких нормативних словниках (наприклад: не *глава*, а *голова сім'ї, держави, церкви*; не *азбука*, а *абетка*). В оригінальній (не перекладній) художній літературі, однак, ця традиція, особливо яскраво представлена свого часу в творчості Тараса Шевченка та Пантелеймона Куліша, а пізніше, хоча й меншою мірою, у Максима Рильського, Павла Тичини, не згортається (зокрема, в творчості Ліни Костенко, Бориса Олійника), знаходячи підтримку і з боку авторитетних в українському культурному середовищі осіб¹⁵. Наприклад: «*Блажен* той муж, *воістину блажен*, / котрий не був ні блазем, ні вужем. / Котрий *вовік* ні в *празники*, ні в будні / не піде на збіговиська облудні. /.../ І між людьми не буде одиноким, / стоятиме, як *древ*о над потоком...» (Ліна Костенко. Давидові псалми. Псалом 1). Можна навести також — як елемент стилістичного орнаментування — приклад уживання слова «*Оглав*» замість «Зміст» у деяких нових журналах етнографічного та історичного спрямування («Берегиня», «Пам'ять століть»). Дискусії навколо питання про місце елементів церковнослов'янської мови в УЛМ активізувалися також у зв'язку з відновленням / розширенням функціонування української мови в конфесійній сфері: ті, хто виступає за продовження використання церковнослов'янizmів, підкреслюють їхній вищий стилістичний статус порівняно з ніби «простішими» в цій функції власне українськими одиницями¹⁶.

¹³ Див. огляд подібних випадків, наприклад: Українська ділова мова : Практичний посібник на щодень / За ред. М. Д. Гінзбурга. — Х., 2003. — С. 55.

¹⁴ Див. також: *Ажнюк Л. В.* Стильова деформація в українському мовленні російсько-українських білінгвів // Мовознавство. — 2011. — № 2. — С. 43–45.

¹⁵ Пор., наприклад: «...в українській мові стільки запозичених слів, а ми часом боїмося навіть церковнослов'янizmів і чомусь відлучасмо їх від української мови... вони абсолютно необхідні як певна стилістична барва для якихось патетичних почуттів, для філософських понять... вони для нас такі ж рідні, як і для російської мови, яка ними широко користується» (*Дзюба І.* Проблеми і перспективи культури в незалежній Україні // *Quo vadis, Україно?* : Матеріали III сесії Міжнар. шк. україністики. — О., 1992. — С. 63).

¹⁶ Див., наприклад: *Белей Л.* Українська богословська термінологія: шляхи розвитку // Сучасність. — 1999. — Ч. 12. — С. 87–90.

2.2. Тенденції до функціонування та дальшої розбудови структури літературної мови на засадах регулярності виявляються в посиленні уваги як до вживання, так і до творення мовних одиниць у якомога повнішій відповідності до фонетичної, граматичної та словотвірної специфіки української мови (в усякому разі — у баченні провідників і прихильників цих тенденцій).

Так, на рівні слововжитку під пильним контролем літредакторів перебуває явище варіантності єднальних сполучників *і / ї / та*, прийменників *в / у* і префіксів *в- / у-* — як один із чинників милозвучності української мови. Факт, що характерне для української мови явище стає тепер ще більш упорядкованим, — це, звичайно, добре, але до такого чергування часто вдаються вже просто механічно, керуючись тільки фонетичним фактором або уникаючи повторів того самого слова і діючи при цьому всупереч стилістичному та семантичному чинникам (тут, як і в багатьох інших подібних випадках, «плюс» у разі доведення його до надміру стає «мінусом»): *дні й ночі*, роман «*Війна та мир*», *вплив / уплив* (під впливом чого-небудь, він упливова людина), *внутрішній / унутрішній, взаконювати, внеможливлювати, вточняти* і под.¹⁷

Прагнення до неухильного дотримувannya тієї чи іншої вимоги нормативних настанов, тобто безперечний позитивний бік аналізованого явища, можуть, однак, стримуватися як особливостями самої мовної практики, так і недостатньою опрацьованістю того чи того питання в мовній теорії. Наслідком цього, з одного боку, може бути практична неможливість виконання мовцем певного нормативного припису: наприклад, в уснорозмовній практиці неможливо знайти відповіді на багато сумнівних, дискусійних моментів уживання форм кл. в., у самих нормативних довідниках тут нерідко простежується непослідовність, хитання або й узагалі відсутність цих словоформ. З другого боку, у прагненні до бездоганної української мови збільшилися випадки невинуватої гіперкоректності. Так, у мовній практиці (особливо в ефірних ЗМІ) активізувалися такі, наприклад, зразки відмінювання кількісних числівників, як «зарахувати *трьохсот двадцятьох вісьмох* студентів» (згідно з правилом, за яким форма знах. в. у числівниках при назвах істот має дорівнювати формі род. в.), «*ста сорока чотирьох* пасажирів відправили додому» (т/к К-1, «Один день», 7.03.2007), навіть щодо числівниково-іменникових конструкцій: «*сімох сотень* хворих можуть перевести на домашнє лікування» (СТБ, «Вікна», 11.02.2008). Розширення у вжитку присвійного займенника *їхній* замість форми род. в. *їх* (від *вони*) демонструє в мовній практиці й випадки, коли *їхній* витісняє *їх* не тільки в присвійному, а й в об'єктному значенні: «політика великих держав щодо малих, спрямована на *їхнє* економічне завоювання» (мається на увазі, звичайно, *завоювання* не *чие*, а *чого*), «товари під час *їхнього* перевезення псуються». Конструкції з безособовими віддієприкметниковими формами на *-но*, *-то*, які означають дію певного суб'єкта, дедалі більше вживаються замість двоскладних конструкцій з пасивними дієприкметниками скрізь, де у відповідних конструкціях російської мови наявна коротка форма пасивного дієприкметника в предикативній позиції: «Наш час в ефірі *вичерпано*» (ведучі теле- і радіопрограм).

Цілеспрямовані тенденції до розбудови й перебудови словотвірної системи української мови реалізуються в руслі цих тенденцій у двох основних напрямках.

Це, по-перше, прагнення до дальшого впорядкування системи словотворення в загальному руслі інтелектуалізації мови на засадах логічної доцільності, регулярності, «розумності» (якоюсь мірою ніби її «есперантизація» — подібно, наприклад, до принципів творення словотвірної системи певної штучної мови) — з творенням словотвірних гнізд, часто досить розгалужених, компоненти яких могли б системно і без «лакун» покривати відповідний комплекс суміжних понять. За словами ініціаторів і розробників цього напрямку (це переважно те-

¹⁷ Див. докладніше: *Тараненко О. О.* Нові явища у фонетиці... — С. 28–30.

рмінологи — представники точних наук), необхідність у його розробленні продиктована насамперед потребами «наукової і технічної» української мови, з відомих історичних причин недостатньо розвиненої в попередній (радянський) період, але, оскільки такі пропозиції стосуються все-таки, наприклад, не тих чи інших конкретних лексичних одиниць, а моделей словотворення, вони, звичайно, неминуче мають знаходити вихід на рівень УЛМ у цілому¹⁸. Наприклад, замість поки що єдиного в кодифікованій мові похідного прикметника для 2–3 іменників на зразок *синонімічний* (*омонімічний* і т. ін.) пропонують запровадити ряд *синонімний* (від *синонім*: «*синонімі* назви»), *синоніміїний* (від *синонімія*: «*синонімії* відношення») і *синонімічний* (від *синоніміка*: «*синонімічне* багатство»), так само: *термінологічний* (наприклад, *словник*) — *термінний* (наприклад, *лексика*), хоча, здавалося б, з одного боку, словосполучення з прикметниками на зразок *синонімічний*, *термінологічний* досі не породжували небажаної неоднозначності розуміння — незалежно від поєднаних з ними іменників, а з другого боку, розмежування у вживанні таких прикметників досить часто може бути проблематичним (пор., наприклад: «Минулого сторіччя українська *термінна наука* перейшла кілька етапів»¹⁹; чому не можна сказати *термінологічна наука*?). Але найповнішу реалізацію ця тенденція дістала в складних побудовах гнізд дієслів та їхніх дериватів: *ізолювати* (це має бути тільки недок. в.) / *зізолювати* (док. в.) — *ізолювальний* (призначений для виконання відповідної дії) — *ізолювний* (здатний бути суб'єктом такої дії) — *ізолювний* (здатний підлягати такій дії) — *ізолювання* (незакінч. дія) — *зізолювання* (закінч. дія) — *ізоляція* (наслідок дії); *падати* / *упасти* — *падання* (незакінч. дія) / *упадення* (закінч. дія) — *упад* (наслідок дії)²⁰. Стали пильніше стежити (особливо в рекомендаціях для наукової мови) за розмежуванням уживання віддієслівних іменників на *-ння*, *-ття* залежно від загального змісту повідомлення як назв відповідно незавершеної або ж повторюваної / завершеної або ж одноразової дії («після одноразового *очолювання* і останнього *очолення* уряду»), віддієслівних іменників як назв завершеного процесу і як назв його наслідків (*випарування* — *випар*, *зізолювання* — *ізоляція*); у різноманітних проєктах розбудови української наукової мови проводиться тенденція до якомога повнішого й чітко регульованого номінативного охоплення сфери ознак за активністю / пасивністю (наприклад: *ізолювний* — *ізолювний*).

Як вважають найпоследовніші прихильники цього напрямку, в умовах, коли в сучасній Україні «переважна більшість населення мислить російською мовою», з двох можливих передумов збереження самототожності української мови, а саме: «Дотримання (непорушення) структури української мови можливе за двох умов: мовець живе в суцільному українськомовному середовищі, мислить українською мовою, тоді закони мови працюють автоматично; мовець знає закони мови і свідомо їх дотримується, незважаючи ні на мовне середовище, ні на „чуття мови“, зумовлене вихованням, навчанням та життям у несуцільному мовному середовищі» — у розпорядженні нормалізаторів фактично лишається тільки другий варіант²¹, за яким питання мовного унормування переходить до компетенції невеликої групи «посвячених», певної культурно-мовної еліти.

По-друге, це розширення функціонування однієї з трьох суфіксальних моделей фемінізації в межах творення гендерно-«правильної» номінативної системи²² — із суфіксом *-(к)ин-я*, перейнятим із західноукраїнської та діаспорної мовних практик, який явно посідає вище місце на шкалі стилістичного реєстру

¹⁸ Див. докладніше: Тараненко О. О. Актуалізовані моделі словотворення... — С. 214–230, 167–168, 205–209.

¹⁹ Див.: Проблеми української термінології [Вісник держ. ун-ту «Львівська політехніка». — № 503]. — Л., 2004. — С. 3.

²⁰ Див.: Войналович О., Моргунок В. Російсько-український словник наукової і технічної мови. — К., 1997. — С. 64, 127.

²¹ Див.: Козир Є., Моргунок В. Проблеми назовництва щодо процесу та наслідків процесу // Проблеми української термінології [Вісн. держ. ун-ту «Львівська політехніка». — № 402]. — Л., 2000. — С. 52; Рицар Б., Рожанківський Р., Моргунок В. Про деяку критику щодо української науково-технічної термінології // Там же. — С. 171.

²² Див. докладніше: Тараненко О. О. Актуалізовані моделі... — С. 113–116.

порівняно з іншими типами моці, уже навіть вступаючи з ними в конкуренцію, пор., наприклад: *плавчиня, покупчиня, жрекиня* і досі вже наявні *плавчиха, покупниця, жриця*.

3. Можливе й ширше розуміння «елітаризації» УЛМ, у межах якого слід розглядати вже сукупність актуалізованих тепер нормотворчо-стилістичних тенденцій різних напрямів, реалізація яких приводить до формування такого образу літературної мови, що істотно вирізняється своєю «добірністю» на загальному тлі звичайного сучасного літературномовного узусу. Пор., наприклад: «В сучасному офіційному та публіцистичному стилях спостерігається процес не стільки стилетворення, скільки стилістичного декоративізму, що видається за “елітарний сленг”»: *заввичай, наразі, позаяк, попри* і майже не чути *хоч, незважаючи на, щоб*. Помічають, що й наш Президент каже *аби* замість *щоб*, а тому самі кажуть тільки так, забуваючи, що йому виступи пише журналіст», «Вибір слова *філіжанка* або *чашка* (див. про цей приклад вище. — О. Т.) протиставляє дві різні культурні ситуації, з яких одна нібито елітарна, вища, а друга навмисне знижена» (С. Я. Єрмоленко. — Д, 24.07.1998, с. 18).

У цьому зв'язку можна говорити про помітне загострення антиномії між узусом і новими елітаризованими й постійно вдосконалюваними (як з достатніми для цього підставами, так і без них) протягом уже понад чверть століття нормами УЛМ, між реальною комунікативно-прагматичною і хоча й ідеалізованою, але ніби «справжньою» (для певних верств мовного соціуму) її нормами. Як відзначає С. Я. Єрмоленко, «у сучасній мовній практиці зіткнулися дії символічної і прагматичної мовної норми», коли перша — це «сформований в уяві мовця ідеал мовної норми, який уособлює зв'язок із народнорозмовними традиціями, національним самоусвідомленням, вибором таких мовних засобів, які вирізняють українську мову з-поміж споріднених мов», а друга — це «використання мовних засобів для досягнення передусім комунікативної мети — порозуміння»²³.

4. У теперішньому контексті певної девальвації системи попередніх суспільних цінностей в умовах, з одного боку, загальної демократизації суспільного життя й суспільної свідомості та лібералізації слововжитку, а з другого, — мовної глобалізації, коли зменшилася дистанція між «високим» і «низьким» з наближенням їх до «середнього», відповідна зміна відбулася й у вживанні слова *еліта*, пор., наприклад: *політична, бізнесова, наукова, спортивна* та ін. *еліта* країни, і поняття «мовної еліти» тепер уже можуть зводити, як видається, просто до загалу інтелігенції — носіїв УЛМ (причому звичайно за родом їхніх занять). Так, відзначивши, що до «мовної еліти українського народу прийнято (? — О. Т.) відносити письменників, діячів науки, акторів, дикторів радіо й телебачення» (хоча серед критеріїв, яким мають відповідати представники мовної еліти, при цьому цілком слушно подано такі достатньо високі вимоги, як блискуче володіння літературною мовою, ораторські здібності, великий словниковий запас, правильна вимова, гарна дикція, мистецтво мовного етикету, володіння однією чи більше іноземною мовою та ін.), деякі автори з легкістю констатують ная-

²³ Єрмоленко С. Я. Символічна і прагматична мовна норма // Літературна норма і мовна практика / Відп. ред. С. Я. Єрмоленко. — Ніжин, 2013. — С. 255–266. Дослідники сучасного стану білоруської мови також відзначають зростання «елітаризму» літературної мови (*Mieczkowska N. Stulecie białoruskiego odrodzenia narodowego: głównie wydarzenia i trendy w historii samoświadomości językowej i sytuacji językowej na Białorusi // Tożsamości zbiorowe Białorusinów. — Lublin, 2012. — S. 140–147*), особливо виразне в 1990-і — на початку 2000-х рр. (ще, очевидно, показовіше тоді, ніж для української мовної ситуації), наявність тенденцій до її «аристократизації» і навіть різкіше — до мовної «снобізації», зумовлених, на їхню думку, головним чином мовними смаками певної частини білоруськомовної інтелектуальної еліти, спробу формування високого (інтелектуального, елітарного) стилю літературної мови, що є ознакою «кастовості» певних кіл білоруськомовної еліти (*Лукашанец А. А. Словаўтварэнне // Беларуская мова [Najnowsze dzieje języków słowiańskich] / Red. nauk. A. Łukašanec, M. Prigodźić, L. Sjaemeška. — Opole, 1998. — С. 188–189*).

вність досить широких кіл «мовної еліти», наприклад, в одній з областей України (причому якраз тих, де функціонування УЛІМ, м'яко кажучи, не є особливо поширеним): «...анкетування студентів, учителів, викладачів вищих навчальних закладів... засвідчило, що мовна еліта на Луганщині є, бо ствердно на це питання відповіло 96 % респондентів, і тільки 4 % опитаних вважають, що мовної еліти немає. На питання “Чи відносите Ви себе до мовної еліти?” отримано відповідь “так” від 16 % студентів... Водночас 87 % студентів обов'язково хотіли б нею стати... Анкети викладачів вищих навчальних закладів засвідчують, що 100% опитаних викладачів, хоча із застереженням, але все ж віднесли себе до мовної еліти»²⁴. Пор., з іншого боку, цілком протилежну крайність в оцінюванні мовної ситуації в Україні під цим кутом зору: «Сьогодні в Україні практично немає навіть української мовної еліти, а тим більше “мовної аристократії”», оскільки наукова й творча інтелігенція країни творила переважно російською мовою²⁵.

Слід, безперечно, відповідальніше підходити до розуміння наявності елітарної культури в тих чи тих сферах мовного життя українського суспільства. Значно більше підстав говорити про сфери й масштаби функціонування «зразкової», а ще більше — «звичайної» літературної мови, проте і в цих питаннях навіть щодо тих мовних ситуацій у сучасному слов'янському світі, де справа з функціонуванням літературних мов стоїть набагато краще, ніж в Україні з українською мовою, дослідники виявляють обережність. Так, під елітарною мовною культурою російські мовознавці розуміють не просто володіння правильним мовленням, а насамперед блискуче вміння використовувати широкий арсенал виражально-зображальних засобів російської літературної мови, що трапляється не так уже й часто²⁶, тоді як більшість освіченого населення Росії є «носієм не елітарної, а “середньолітературної” мовної норми, для якої характерне неповне володіння нормами літературної мови, у тому числі й функціонально-стильовими»²⁷. Типовим середовищем функціонування зразкової польської мовної культури вважають мову інтелігенції, причому бажано вже не в першому поколінні²⁸.

Щодо української мови, то навіть звичайне володіння нормами літературного стандарту, як і вільне та впевнене користування ним у нас усе ще недостатньою мірою сприймаються як одна з ознак соціального престижу для мовця. Так, навіть у мовленні представників інтелігенції, у тому числі гуманітарної, досить звичайними є відступи від норми в наголошуваннях слів, у їх відмінюванні, особливо в складних і складених числівниках, у синтаксичних зв'язках слів тощо на зразок: *интелегенция (интелегент), б'юлетень, -тня, «депутатська недотбрканість»* (навіть у мовленні багатьох депутатів ВР); замість нормативного юридичного терміна *запобіжний захід* («обрати запобіжний захід») багато хто навіть з дипломованих юристів та правоохоронців уживає *міра запобіжного заходу*, тобто контаміновану форму української назви і рос. *мера пресеечения*; назва грошової одиниці нової України часто фігурує, причому не тільки в мовленні «простих» людей, у формі чол. р.: *сто грив-*

²⁴ Реутська Є. М. Поняття мовна еліта та елітна мовна особистість // Вісн. Луган. нац. пед. ун-ту імені Тараса Шевченка : Філол. науки. — 2005. — № 9. — С. 63–64.

²⁵ Космеда Т. Русский язык в современной Украине: статус и особенности функционирования с учетом диахронно-синхронного среза // Studia Rossica Posnaniensia. — 2014. — Zesz. 34. — С. 129.

²⁶ Див.: Гольдин В. Е., Сиротинина О. Б. Внутринациональные речевые культуры и их взаимодействие // Вопр. стилистики. — Саратов, 1993. — Вып. 25: Проблемы культуры речи. — С. 10; Кочеткова Т. В. Проблема изучения языковой личности носителя элитарной речевой культуры (обзор) // Вопр. стилистики. — Саратов, 1996. — Вып. 26: Язык и человек. — С. 14–25.

²⁷ Сиротинина О. Б. Русская речевая культура и ее типы // Русский язык и литература в диалоге культур : Тез. докл. ученых России на VIII Конгрессе МАПРЯЛ. — М., 1994. — С. 94.

²⁸ Див., наприклад: Markowski A. Op. cit. — S. 1723–1724; Kurkowska H. Op. cit. — S. 70–73; Lubaś W. Op. cit. — S. 125.

нів. Пор. також у публічному мовленні деяких провідних акторів Київського українського драматичного театру імені Івана Франка; *шо, шоби, біль була, до семидесяти* («Студія 1+1», ТСН, 6.10.2006, ТСН, 27.8.2011: Богдан Ступка); *всьо, «в семидесятих роках», нашою біллю, наслідник; «анікдот розказував», «виключ камеру»* (СТБ, програма «Фотограф», 21.06.1998: Богдан Бенюк). Цілком очевидно, що актори й самі не дуже прагнуть розмовляти за межами своєї основної діяльності зразковою мовою. У сучасних умовах публічного висвітлення діяльності органів судової системи, яку здійснюють тепер переважно українською (а не російською, як до цього) мовою, телеглядачі та радіослухачі дуже часто мають можливість чути, як судді (у тому числі Конституційного Суду, Верховного Суду) і прокурори виголошують свої промови невразною, майже незрозумілою скоромовкою: «— У нас з'явився новий термін у юриспруденції — буботіння вироку...» (Ю. Гримчак, народний депутат України. — ГПУ, 29.02.2012, с. 4).

Пошуки зразкової, у тому числі й «елітарної», національної літературної мови можуть спрямовуватися, як відомо, з орієнтуванням за соціальним, регіональним та історичним принципами.

Щодо першого з цих принципів, то в сучасній українській мовній ситуації, як відзначалося вище, вже існує певне протиставлення між «звичайною» (основною формою існування УЛМ) і «елітарною» (елітарною, звичайно, у сприйнятті далеко не всіх верств мовного соціуму) літературною мовою — з розмежуванням їх функціонування за певними сферами і соціальними колами: до «елітарного» різновиду тяжіють ті дискурси, які різко відхиляються від літературномовного узусу в бік як сильніше виявленого етнізаційного односпрямованого пуризму (з яскравішим відмежуванням від російської мови), так і «вишуканості» та більшої «правильності». Це мовлення, яке в певних колах носіїв літературної мови є формою спілкування не так «між собою» і «для себе», як «для інших», мовлення, яким треба ще навчитися користуватися, а значною мірою — ще й виробити його: а) найкolorитнішою його формою лишається (ще з 60-х років) мова перекладів, але якщо до початку 90-х років це були переклади тільки в царині художньої літератури, то тепер їхня сфера значно розширилася, охопивши літературу, теле- і кінопродукцію різних стилів і жанрів²⁹; б) чи не «найчистішою» й «найрафінованішою» формою, як це не парадоксально на перший погляд, стала в 90-і роки мова українськомовних варіантів російськомовних періодичних видань³⁰ (згодом такий порівняно сильніший пури-

²⁹ Обговорюючи питання про те, що УЛМ як мова з порівняно вузьким полем соціального функціонування фактично може стати мовою малої групи, мовою тільки еліти, одна з чільних діячів Наукового товариства імені Шевченка у США зауважує: «Може, це навіть і добре. ... Вона стає соціолектом. Вона може стати престижною... Але вона мусить себе заявити як мова без страху перед накиненими (у радянський період. — *О. Т.*) нормами. Спочатку вона мусить бути використана і випробувана у перекладах літератури і теоретичних посібників..., повинна вводити українську термінологію, а не самі кальки, макаронізми та інтернаціоналізми. І поступово вона повинна стати тим, чим тепер стає, наприклад, ірландська мова... Спочатку для тієї україномовної еліти, а опісля для всіх. Еліту будуть наслідувати» (*Залеська-Ониськевич Л. М. Л.* Напі сьогоднішні мовні проблеми, або Що поза словом? // Про український правопис і проблеми мови. — Нью-Йорк; Л., 1997. — С. 19–20).

³⁰ Так, якщо порівняти, наприклад, українськомовні дайджести російськомовних газет або українськомовні варіанти двомовних українських / російських газет («Київські відомості», «День», «Дзеркало тижня» та ін.) і власне українськомовні оригінальні газети (навіть орган Спільки письменників України «Літературну Україну») 1990-х — початку 2000-х років, то можна помітити, що у виданнях першого ряду українська мова має вигляд помітно рафінованішої, ніби «більш української». Наприклад, у газеті «Київські відомості»: «Справжніх *повнофункційних* автобіографій політлідерів у нас ще не було, аж поки в цьому *жовтні* вийшла ця книжка. Інтрига тут зав'язується вже в заголовку, далі презентується в *оглаві*...» (31.10.1997), «велика кількість *коштовних* розважальних заходів», «*коштовні* розваги за рахунок бюджету» — замість просто *дорогий* (8.08.1997), «у підвал *літниць* в селищі», тобто дачі (9.01.1998), *заитрик* у значенні не тільки «укол», а й «шприц»: «Раптом жінка відчула укол і, прокинувшись, побачила незнайомого чоловіка, який відбігав від авто зі

стичний ухил у них став слабнути) (ідеться, отже, про мовні сфери, де особлива роль належить перекладачам і літературним редакторам, тобто тим групам носіїв літературної мови, діяльність яких полягає не в творенні «своєї», а в шліфуванні «чужої» мови і для яких уже важливішим стає принцип: не стільки так, як є, скільки так, як має бути), а також мовлення з гіперкоректною специфікою тих осіб, які стали переходити на спілкування УЛМ з російської мови; в) «найправильніша» його форма виступає у проєктах розбудови словотвірної системи УЛМ, з якими виступають термінологи (див. вище).

Але, звичайно, коли розуміти елітарність мовних норм і мововжитку в цілому як характеристику, прийнятну якщо не для всього суспільства, то принаймні для його переважної більшості, то таку характеристику в сьогоднішній українській мовній ситуації можна поки що застосовувати до особливостей мовлення не певних кіл суспільства, а лише його окремих представників.

Особливістю регіонального принципу в підходах до визначення «кращого» різновиду УЛМ є тепер досить помітне орієнтування певних кіл мовного соціуму на наслідування тих чи інших рис мовних практик Галичини (не тільки доряднянського періоду з її окремим варіантом УЛМ, а й сучасної) і західної української діаспори (див. про вияв цих тенденцій вище), довіра до яких сприяє засвоєнню в мовній діяльності «Великої України» мовних елементів не тільки відмінних від російської мови, а й, навпаки, подібних до неї (*спротив, впродовж, щоби* та ін. — у конкуренції з відмінними від неї одиницями «офіційної» УЛМ *опір, протягом, щоб*). У масовій свідомості суспільства відбувається перерозподіл між регіонами, що уособлюють «справжню» українську мову (змагання різних стереотипів масової свідомості), — від Центру (як традиційної локалізації основи УЛМ — «києво-полтавського діалекту»), за все ще поширеним формулюванням до Заходу, під яким фактично розуміють Галичину, а насамперед, звичайно, Львів. Так, за даними одного із соціолінгвістичних опитувань (не надто, звичайно, репрезентативного), проведеного серед школярів, студентів і вчителів різних регіонів України — Києва, Львова і Дніпропетровська, на питання про регіон зосередження (функціонування) найразковішого (найбільш літературного) українського мовлення приблизно $\frac{3}{4}$ школярів, більшість студентів (66 % у Києві, 82 % у Львові і 57 % у Дніпропетровську) і більшість львівських учителів (79 %) локалізували його на Заході, а 45 % київських і 49 % дніпропетровських учителів, за традицією, — у Центрі (42 % київських і 21 % дніпропетровських учителів визнали Захід; решта не визначилася)³¹. Тут неважко помітити й відмінності між поколіннями, коли старші більшою мірою дотримуються уявлення про «києво-полтавську» основу УЛМ, тоді як молодші вже більшою чи меншою мірою можуть орієнтуватися на «Львів». Причому це не просто мовне, а ширше — духовно-культурне орієнтування: так, зокрема, Львів характеризують, з одного боку, як найбільш «європейське» українське місто, а з другого, — нерідко також як «культурну і духовну столицю України» (це виявляється найпомітніше, звичайно, в сприйнятті самих львів'ян, але не тільки). Звичайним явищем, з іншого боку, є й несприйняття певними суспільними верст-

заштриком у руках» (19.07.2002), «лоцати безробітний» — замість *частково* (7.02.1996), *канадійці, працемісткий* (19.09.1997), у синтаксичному керуванні: «*По́за міністерського крісла* (з род. в.) Куртінайтіс не проти розслабитися» (19.06.1998); пор. також використання в передруку того самого перекладного матеріалу у двох різних газетах, наприклад, *слів процент* (ЛУ, 11.01.1996) і *відсоток* (КВ, 27.12.1995). Оскільки ж в оригінальній художній творчості, в розмовному жанрі естради, в жанрах популярної пісні, а особливо рок-музики в цей же час українська мова стала, навпаки, «бруднішою» у зв'язку з масовими введеннями в її тканину елементів українсько-російського «суржику», жаргонів, просторіччя, в тому числі вульгарного, і взагалі тієї реальної мови, якою навколо розмовляють, то відмінність між мовною стилістикою оригінальної і перекладної продукції ще більше увиразнилася.

³¹ Див.: Білянюк ЛІ. Мовна критика і самовпевненість: ідеологічні впливи на статус мов в Україні // Державність української мови і мовний досвід світу. — К., 2000. — С. 136–137.

вами такої мовної переорієнтації — від пасивно-мовчазного до різко й публічно висловлюваного.

Історичний орієнтир у тенденціях до перегляду норм УЛМ виявляється в посиленні уваги до мовної практики періоду українізації 20-х — початку 30-х років, цього «золотого віку» УЛМ (у відповідних культурницьких парадигмах українського суспільства)³². Так, говорячи про потребу виховання в суспільстві традицій «вишуканого», «аристократичного», «елітарного» українського мовлення, автор ідеї й безпосередній організатор (за підтримки Інституту української мови НАН України) створення в Києві Вітальні *аристократичної* української мови при Будинку вчених НАН України з метою поширення зразкової літературної мови (вона функціонувала в 2008–2009 роках), відзначає, що сам він чув таку мову дуже рідко — від тих осіб, які ще пам'ятали добу українського Відродження початку ХХ ст., і мета діяльності такого клубу, на його думку, — «розшукувати останніх могікан *елітарної* української мови, переймати їхній спосіб (манеру) висловлюватися і поширювати її» (Л. Іваненко. Пігмаліон по-українському. — Д, 2.07.2010)³³. У мововжитку, особливо в ЗМІ, у нових словниках української мови з'являється лексика, поширювана в той час, але потім призабута (особливо це стосується термінологічної, галузевої лексики), стали перевидаватися мовні словники, посібники з української мови цього періоду, особлива увага привертається до УП-28.

5. Сучасна хвиля нормативно-стилістичних процесів в УЛМ демонструє активізацію різних напрямів, які у своїй сукупності мають сприяти усталенню «справжньої» української мови. Прагнення до оновлення образу УЛМ, безперечно, мають під собою достатні підстави, оскільки в попередні періоди вона далеко не завжди могла розвиватися відповідно до своїх національних орієнтирів. Але, втілюючи в життя ці прагнення, слід водночас не допускати різкого переорієнтування магістрального шляху розвитку УЛМ, щоб не розбалансувати вже загалом достатньо усталеного її корпусу й не створювати зайвих проблем у її функціонуванні. Загальний шлях розвитку УЛМ має, очевидно, пролягати (і вже значною мірою пролягає) у пошуках «золотої середини», уникаючи крайніх виявів тенденцій до зміни вже звичного образу УЛМ, балансуючи між ними й виявляючи помірний пуризм. Тому, підсумовуючи розгляд заявленої теми, варто наголосити на тому, що на сучасному етапі розвитку УЛМ:

а) у відповідних випадках доцільніше, звичайно, оперувати поняттям «зразкова літературна мова», оскільки «елітарна УЛМ» — це загалом лише гучна фраза, за якою станом на сьогодні мало що стоїть;

б) першочергову ж увагу слід приділяти вдосконаленню та реальному поширенню в суспільстві навіть не «зразкової», а насамперед «середньолітературної» норми, «звичайної» УЛМ;

³² Для характеристики цього періоду в історії УЛМ слідом за А. Вовком (див.: *Вовк А. Вибірковий англійсько-український словник з природознавства, техніки і сучасного побуту.* — Нью-Йорк, 1982. — Ч. 1. — С. 13, 15) уживають образні характеристики «золота доба української мови», «золоте десятиліття української термінології»; подібну ж характеристику застосовують щодо білоруської літературної мови часів білорусизації (див.: *Мячкоўская Н. Значч. праця.* — С. 156). Для мов раніше бездержавних націй «золотий вік» убачають переважно в тих періодах їхнього розвитку, що демонструють якомога більші відмінності від мови панівної (провідної) нації.

³³ Але, цілком зрозуміло, висловлюються й цілком протилежні оцінки значення цього періоду в історії УЛМ, наприклад: «...Тож варто... не витягати з архіву давні пам'ятки й словники 20-х років і відновлювати “перервану традицію”. А чи була взагалі традиція і скільки часу вона існувала? І чи відбивали згадані словники тогочасні мовні реалії? Принаймні я з певністю кажу, що в 30-х роках і мої батьки, і вчителі, і вся тодішня “культурна маса” говорили так, як усі говорять сьогодні. Тому я так відстоюю свою материнську мову... Це — українська мова ХХ століття. Іншого, “пращурівського” варіанта я прийняти не можу» (Антоніна Матвієнко. Відповідь В. В. Німчуківі. — УС, 11.04.2002, с. 11).

в) усупереч тим чи іншим надто романтичним захопленням варто орієнтуватися при цьому насамперед на те, що є «тут» і «тепер», а не на те, що є «десь» або було (а чи й справді було саме так, як декому тепер видається?) чи, навпаки, тільки буде «колись», але, звичайно ж, з виваженим залучанням і використанням також як елементів інших мовних практик у загальних межах національної УЛМ, так і того нового, що з'явилося / з'являється вже в період державної незалежності країни. Це, зрештою, й відбувається нині, хоча й різною мірою в різних сегментах структури літературної мови.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

а) засоби масової інформації, правопис:

ВК — «Вечірній Київ»; ГПУ — «Газета по-українськи»; ГУ — «Голос України»; Д — «День»; Дз. т. — «Дзеркало тижня»; КВ — «Київські відомості»; ЛУ — «Літературна Україна»; П — «Поступ» (м. Львів); Сл. Пр. — «Слово Просвіти»; УК — «Урядовий кур'єр»; УМ — «Україна молода»; УП-28 — Український правопис. — Х., 1928. — 97 с.; УП-90 — Український правопис. — К., 1990. — 240 с.; УР-1 — Українське радіо (Перший канал); УС — «Українське слово»; УТ-1 — Українське телебачення (Перший канал); УУ — «Урок української» (журнал);

б) інші скорочення:

д/ф — документальний фільм; т/к — телеканал; т/с — телесеріал; СТН — «Служба телевізійних новин» (телепрограма); ТСН — «Телевізійна служба новин» (телепрограма).

О. О. TARANENKO

TENDENCIES TOWARDS «ELITIZATION» AS ONE OF THE ORIENTATIONS OF THE CONTEMPORARY PERIOD UKRAINIAN LITERARY LANGUAGE DEVELOPING (the end of XX — the beginning of XXI c.)

Within the complex of processes of the Ukrainian literary language developing, based on the renovating prescriptive and stylistic principles, the author considers the tendencies towards its «elitization» — on the one hand, to the formation of its stylistic image towards greater «refinement» (including «Europeanization») and «bookishness» and, on the other hand, — towards the strengthening of its regularity and «correctness».

Keywords: the contemporary Ukrainian standard language, prescriptive and puristal tendencies in the Ukrainian language, «linguistic elitism» i «linguistic elite», «Europeanization» in the Ukrainian language.

Вербич С. О.

ГІДРОНІМІЯ БАСЕЙНУ ДНІСТРА

Луцьк : Терен, 2017. — 544 с.

Ґрунтовний аналіз власних назв водних об'єктів України, здійснений як вітчизняними дослідниками (М. М. Габораком, І. М. Железняк, О. П. Карпенко, Ю. О. Карпенком, А. П. Корепановою, В. В. Лучиком, Л. Т. Масенко, М. Д. Матієвим, І. В. Муромцевим, Є. С. Отиним, Я. П. Редьковою, О. П. Стрижачком, В. П. Шульгачем та ін.), так і білоруськими, польськими, російськими, німецькими (такими, зокрема, як С. Грабець, Р. М. Козлова, Я. Рудницький, В. М. Топоров, О. М. Трубачов, Ю. Удольф, З. Штібер та ін.), дає підстави стверджувати, по-перше, що саме гідроніміка в Україні стабільно посідає провідні позиції серед різних сфер теорії номінації, а по-друге, що найкращі у слов'янському світі українські гідронімічні студії є одними з найкращих. Це тим більш важливо, що, як відомо, номінації гідрооб'єктів, зберігаючи в цілому або поморфемно інформацію про попередні етапи розвитку мови, зокрема й дописемні, часто є єдиними джерелами для вивчення історії рідної мови.

Незважаючи на вагомий напруцювання фахівців, ми все одно часто можемо прочитати, причому навіть у словниках або довідниках, що претендують на статус наукового видання, інформація, яка не має жодного стосунку до науки, оскільки народ у переказах і легендах по-своєму тлумачить етимологію назв значущих для нього гідрооб'єктів, яким, безумовно, є і Дністер. Що там говорити, коли навіть у шкільні підручники вклучено розповідь про людей, які на піщаному березі річки позначали дні, однак повині змила всі записи («дні стерла»), тому й виникло таке найменування.

«Народноетимологічні» пояснення можуть бути об'єктом спеціального вивчення, проте на ономастичному рівні потрібні зовсім інші студії. Монографія С. О. Вербича «Гідронімія басейну Дністра», безумовно, є своєрідною віхою у вітчизняному мовознавстві, оскільки завершує опис власних назв басейну однієї з найбільших річок України. Фактично це перше в нашій країні дослідження такого масштабу, адже в науковий обіг уведено всі гідрооб'єкти басейну Дністра, зокрема й ті, що відзначені за межами України.

Вагомість рецензованої праці зростає завдяки особливій ретельності історико-лінгвістичних зіставлень, використанню даних споріднених і неспоріднених мов, наведенню різних етимологій і кваліфікованому їх коментареві, а головне — комплексному характерові дослідження, що, безумовно, може бути зразком для таких студій на онімному матеріалі.

Добре продумана й логічно вмотивована структура монографії, що містить перелік умовних скорочень, передмову, чотири розділи, висновки, список використаної літератури та два покажчики: 1) гідронімів і гідронімих варіантів; 2) праслов'янських форм.

У передмові до книжки автор доводить актуальність теми своєї наукової роботи і називає тих ономастів, хто описував дністровську гідронімію раніше (можливо, варто було б докладніше прокоментувати внесок кожного дослідника, причому не у вступі, а в одному з перших параграфів, згадавши всіх «дністрознавців», навіть і тих, хто будував свої гіпотези на фольклорних матеріалах). Також коротко описано фізико-географічні й етнічні особливості території басейну Дністра, зокрема зроблено висновок про стабільність гідронімікону, що дає змогу глибоко дослідити мовно-етнічну архаїку цього регіону. На нашу думку, можна було б наочніше представити і гідронімію систему загалом, і її зв'язок з етноніміконом регіону у вигляді карти (чи карт), подавши її принаймні як додаток.

В основній частині монографії належно схарактеризовано проблему мовного субстрату в гідронімії Дністра, тобто залишків мов дослов'янського населення досліджуваного регіону, відбитих у структурі назв місцевих гідрооб'єктів. Переважно простежуються германські, кельтські, іллірійські та фракійські етномовні впливи — як фактичні, так і ймовірні.

Ґрунтовно проаналізовано і слов'янську гідронімію, зокрема архаїчні власні назви праслов'янського рівня з низкою формантів (*-ava, *-ica, *-ьсь, *-уль (< *-упі), *-їь), давні й пізніші українські гідроніми (утворені досить різнопланово, наприклад: лексико-семантичним способом від етимологічно про-

зорих апелятивів, способом трансонімізації відповідних мікрогопонімів та ойконімів, суфіксальним способом від назв суміжних гідро(топо)об'єктів (топо), а також гідронімі-метафори та атрибутивні й описові конструкції. Особливо виділено власні назви водних об'єктів з південнослов'янськими мовними рисами пізньої доби та слов'янські гідроніми, трансформовані внаслідок іншомовних впливів. Зарахування проаналізованих потапонімів до праслов'янських номінацій було здійснене на основі низки критеріїв, провідним серед яких можна вважати структурний (тобто фонетику і морфемну будову та словотвірну форму назв гідрооб'єктів).

Докладно описано і неслов'янські номінації водою пізнішого походження (східнороманські, тюркські), розмежовані на відапелятивні, відтопонімні, відантропонімні та ін. Увагу звернуто на структуру, доонімну семантику й етимологію пропріативів, а належність гідронімів до кожної з груп обґрунтовано на підставі їхньої лінгвістичної характеристики.

Заслуговує на повагу ретельний підхід С. О. Вербича до аналізу гідронімів, який ураховує різні, часом навіть протилежні, погляди науковців на етимологію певної назви чи їхньої групи (наприклад, пояснення відетнонімних номінацій гідрооб'єктів тюркського походження). Якщо неможливо однозначно витлумачити якусь назву, автор пропонує найвиваженіший висновок, при цьому не відкидаючи й інші варіанти, однак толерантно вказуючи на їхні вади. Така манера майже унеможливило фактичні помилки стосовно етимології. Проте можна дискутувати щодо зарахування гідроніма *Грунь* до відтопонімних, хоча безпосередньо в тексті праці зазначено, що ця пропріальна одиниця мотивована омонімічним географічним терміном зі значенням «герб».

Усі гідрооб'єкти локалізовано, зокрема й ті, що були зафіксовані в попередні епохи. Хоча минуло зовсім небагато часу з моменту дерадянзації українського топонімікону, С. О. Вербич зумів замінити новими трансформовані найменування (мабуть, залишився лише пропріатив *Фрунзівський район* на Одещині, який нині є Захарівським).

Висновки автора докладні, чіткі й послідовні, логічно мотивовані фактичним матеріалом і його науково достовірним аналізом. Монографія є, по суті, завершальним етапом у вивченні дністровського гідронімікону, однак ми сподіваємося, що наступні дослідники зможуть під іншим кутом зору

розглянути цей матеріал, тому бажано було б представити і власне бачення перспектив його дальшого студювання.

Ще одне побажання стосується гідронімічних досліджень загалом, які орієнтуються переважно на з'ясування етимології власних назв, що, зважаючи на архаїчність гідронімацій, цілком виправдане. Однак відсутність квантитативного зіставлення (у вигляді таблиць, діаграм або шляхом наведення кількості чи відсоткового еквівалента) гідронімів різного типу, в основі якого — генеза, словотвір або інші ознаки пропріальної одиниці, не сприяє чіткому усвідомленню диференційних особливостей, які, безумовно, наявні серед компонентів дністровського гідронімікону.

Надзвичайно об'ємним (771 джерело) є список використаної літератури (кваліфікований як «Список літератури та джерел», хоча зазвичай перелік джерельного матеріалу подають окремо від списку власне наукової літератури). Бібліографія охоплює дослідження як вітчизняних, так і іноземних гідронімістів.

Завершують працю покажчики гідронімів і гідронімічних варіантів, а також праслов'янських форм. Їх укладання — це, звичайно, важка й копітка робота, проте за допомогою цих покажчиків набагато простіше знайти інформацію про певну номінацію. Водночас можна простежити, чи всі власні назви гідрооб'єктів описані. Безумовно, урахувати всі без винятку номінації на такій великій території майже нереально (так, наприклад, нам не вдалося знайти покликання на річку *Батіг*, ліву притоку Калюса, лівої притоки Дністра, що протікає територією Віньковецького і Новоушицького районів Хмельницької області), однак загалом можна стверджувати, що абсолютну більшість найменувань водних об'єктів у монографії проаналізовано.

Викладене вище, попри окремі зауваження переважно рекомендаційного характеру, дає підстави однозначно кваліфікувати рецензовану монографію С. О. Вербича як вагомий внесок у теорію і практику вітчизняної та загальнослов'янської гідроніміки, чому сприяють як глибина наукового аналізу, так і обсяг дослідженого матеріалу. Переконані, що вона обов'язково знайде свого вдумливого читача як серед науковців-ономастів, так і з-поміж усіх, хто цікавиться проблемами мови, історії та культури нашого народу.

М. ТОРЧИНСЬКИЙ
(Хмельницький)